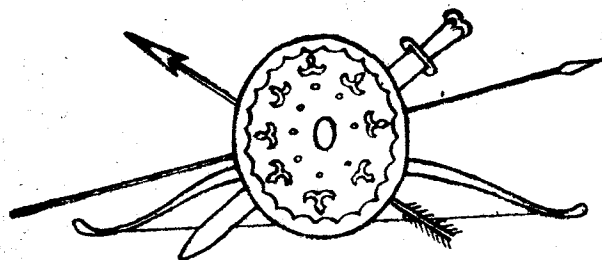

АЛТАЙСКИЕ
АЛТАЙСКИЕ
БОГАТЫРИ

АЛТАЙСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ
ЭПОС

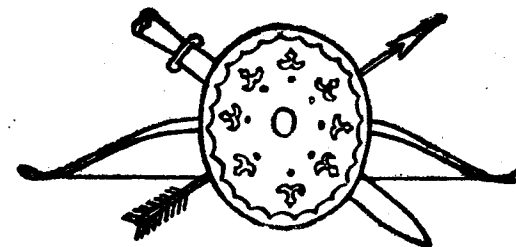

ТОМ
I

ГОРНО-АЛТАЙСКОЕ
КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1958

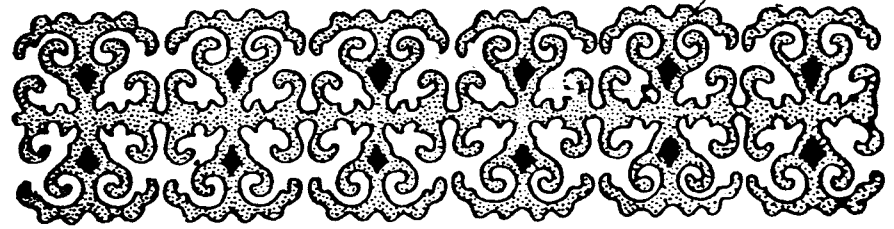
АЛТАЙ
БААТЫРЛАР

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ
АТ-НЕРЕЛҮ ЧӨРЧӨКТӨРИ

I
ТОМ

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1958

*Тургускан кижиси филологический наукалардын
кандидады С. С. Суразаков.
Редакционный коллегия: С. С. Суразаков,
С. С. Каш, В. С. Кыпчаков.*

К И Р Е С Ө С

Алтай албатынын көп чактардын туркунына чүмдеп келген сүрекей байлык оос үлгер творчествозынын энг ле жаан бөлүги — баатырлар керегинде чөрчөктөр болуп жат.

Бу мындый чөрчөктөрдү Алтай ичинде ончо ло жерлерде айда-тандар. Чолушман ла Чуй суулардын жаказында жаткан телегеттер, Кадын ичиндеги алтайлар, Куунын чалкандулары, Обннинг кумандылары, Алтын-Көлдиг тубалары — бу жуук тилдү ле туней исторический салымдү көдүрө эл-жон кайкамчыкту баатырлар керегинде чөрчөктөриле, оморды кееркедип айдатангулузыла озогы чактардан бери бай болгон.

Баатырлар керегинде чөрчөктөрдү Алтайдын эл-жоны сүрекей тыг сүүйтен. Омордын атту-чуулу кайчылары качан да үзүлбейтен, сүрекей жараш чөрчөктөри үйеден үйеге, чактан чакка айдылып туратан. Чөрчөктөрдү алтай улус чөлбө болгондо, кайчы кижининг айылына да жуулыжып, онын куучынын канча канча тун улай угатандар, малчылар ла агчылар бойларынын одуларына да кайчы улусты кычырып апаратандар, той-жыргал болгондо, ол чөрчөк жогынаң база өтпөйтөн. Же, анчалала, кайчылардын маргааны болгондо, оморды угарга ыраак жерлерден сүрекей көп жон жуулыжатан. Кайчы кижн кайда ла болзо, сүрекей күндүлү айылчы болотон.

Кайлап айдар алтай чөрчөктөрдиг кеберлери, баатырлардын бүдүрген керектери, өдүп турган жолдоры, чөрчөктөрдиг үлгер

Кайлап айдар байлап-башка. Же, ондый да болзо, кайлап айдар бу
теги кабылгынын, оны албаты чүмдеген поэзиянын
болути эдил турган түгөй темдектер бар.

Бу чөрчөктөр оок-теек тегин чөрчөктөргө көрө прозаический
төс үлгөр кеберлү болуп жат. Олордын кажызы да тегин чөр-
чөктөн ыраак узун. Кезик кай чөрчөктөрдө кайчылар 4—5 тун
айдадылар. Баатырлар керегинде чөрчөктөрдө көп сабазын-
ды топшуурлу кайлап айдып жадылар. Топшуурлу кайлаары ал-
тай албатыда озогы чактардан бери жаан тоомжылу, күндүлү иш-
кусество болгон. Албаты эмдиге жетире озогы атту-чуулу кайчы-
лардын сүрекей ийделү үндери, топшуур согуп жакшы билери,
чөрчөктө жарандыра кееркедери керегинде куучындайдылар. Же
кайга үренбеген де улус, бийик поэтический талантту болгожын,
олорды айдарынан туура калбайтан. Укканын ундыбас, тили че-
чен, эрмек-сөзи эптү үлгерчи улус бу мындый чөрчөктөрдө тегин
сөслө дө жакшы айдатандар.

Чөрчөк албатынын жадын-жүрүминде жаан учурлу неме болгон
дө, болуп та жат. Чөрчөктөрдө албатынын жүрүминде, ар-бүткенде
качан да болбогон керектер, кайкамчыкту тындулар, жүзүн-жүүр
куулгазынду немелер керегинде айдылган да болзо, же олорды те-
гин ле кей куучындар деп айдарга чек жарабас. В. И. Ленин орус
албатынын алтай чөрчөктөриндий ок чөрчөктөрүн бийик баалап,
бу албатынын сырагай бойынын творчествозы, ондо албатынын
күүнзеген күүни, нени сакыганы көргүзилген, бу творчество алба-
тынын санаазын шиндеерге сүрекей керектү ле учурлу деп үрет-
кен. Улу орус писатель А. М. Горький: «Албаты чүмдеген поэти-
ческий творчествоны билбей тура, бис онын историязын да билп
албазыбыс» — деп айткан. Кайлап айдар алтай чөрчөктөр алтай
албатынын историязыла, онын өткөн жолдорыла, исторический
чындык тартыжуларыла чике колбулу. Олордо албатынын жадын-
жүрүминде чын болгон исторический керектер, кубулталар, онын
санаа-шүүлгелери, күүни көргүзилген болуп жат.

Чөрчөктөрдүн геройларынын тартыжулары албатынын ама-
дузын бүдүрерине ууландырылган. Бу тартыжулар сүрекей күч,
жаан ийде, сүме некеп турган болуп көрүнөт. Онын учун чөрчөк-
төрдүн геройлары да кайкамчыкту ийде-күчтү, неден де жалтан-
бас, кандый да буудактардан кайралабас баатырлар болуп көрү-
нөт. Баатырлардын кеберлеринде албатынын героизми, патрио-
тизм, эп артык кылык-жандары, ойгор санаазы жаркынду жуул-
ган. Чөрчөк олорды бастыра эл-жонго жозоктоп, кажы ла кижини
баатырларга темешсин деп үрөткен, олордый төрөлин сүүрине,
өштүлөрле күүн-кайрал жок тартыжарына, жоннын керегин бүдү-
рүп, күчин кысканбазына кычырган.

Алтай албатынын кайлап айдар чөрчөктөри мынан озо мун
жылдан ыраак та ажыра өйлөрдөн бери чүмделип келген. Онын
учун олордо жебрен чактардан арткан-калганы көп.

Чөрчөктөрдө баатырлар коркушту, жеткерлү тындуларла тар-
тыжканы керегинде айдылат. Ондый тындулар Кер-Жутна, Жеек-

Жылаи, Желбеген, Кара-Бука, Көк-Бука ошон до өскөлөрү. Бу тын-
дулар агаш-таштардын, тайгалардын, суулардын эмере, кичине
жеткер, түбек, шор ийип турган коркушту ийде-күчтөри болуп
научный билгири жок болгон жебрен улустын санаазында табыл-
ган. «Олор улустын жадын-жүрүмин бийлеген, олордын санаазы-
на фантастический бүдүмдү болуп кирген тыш ийде-күчтөрдө
башка неме эмес» — деп, Ф. Энгельстин сөстөрүлө айдарга де-
лжит. Же чөрчөктөр жагыс ла жеткер тындулар керегинде куучы-
ндар болгон эмес, олордын төс геройы жебрен де чактарда кичи
болуп турган. Ол кичи ар-бүткеннин «ээлериле», жеткерлү «тыш
ийде-күчтөрдө» тартыжат. Бу мындый чөрчөктөр кичи бойынын
ийде-күчин сезинип, ончо түбектерди, жеткерлерди, ооруларды,
керек десе өлүмди де жендеп алар аргалу деп санаага кирип баш-
таганын керелейт. Чөрчөктөр кижини, онын күчин көдүрп мак-
таган. Онын учун чөрчөктөрдүн геройлары бойлоры да сүрекей
кайкамчыкту ла куулгазынду болуп көргүзилген: өлгөн баатыр-
лар тирилип те турар, олор жүзүн-жүүр ан-куштар болуп кубула
да берер, бойынын күүниле соок то түжүрер, кар да жаадырар
онон до өскө кичи кайкаар немелер бүдүредилер.

Классовый общество төзөлип башталарда, бийлеген класс-
тардын болушчылары камдар албаты-жонды колго тударга, жо-
бош, уккур эдил үредип аларга амадап, өрө тенериде кудай бар,
жер алдында Эрлик, аза-жеткерлер, шулмустар бар, улустын салы-
мы, ырызы, су-кадыгы ончозы олордон камаанду деп үрөткендер.
Же албаты камдардын төгүн үредүзине бүтпей, ого удурлажып,
жаан ийде-күч, ойгор санаа кудайда, аза-жеткерде эмес, кижиде
деп көргүзөт. Онын учун чөрчөктөрдүн ийде-күчтү, сүмелү, кер-
сү баатырлары кудайла да, Эрликке де эрчимдү тартыжып, олор-
ды жендейдилер. Же чөрчөктөрдөги баатырлар жагыс ла жүрүмдө
жок болгон өштүлөрле, тындуларла, кудайла, Эрликке тартышкан
эмес. Жебрен де өйлөрдөн бери айдылып келген чөрчөктөрдө ал-
батынын жадын-жүрүминде чын болгон исторический керектер, ку-
булталар көргүзилген. Жебрен чактардан бери кайлап айдар ал-
тай чөрчөктөрдө айдылып келген жаан исторический учурлу куу-
чындар баатырлар бойларынын билезин төзөбөри учун тартыш-
каны керегинде болуп жат. Бу чөрчөктөр первобытно-общинный
строй (бир сөөктин улусы бир жаан биле болуп журтаганы) про-
изводительный ийде-күчтер жагыдан өзүп, сөөктөр ортодо жүзүн-
жүүр иштерди улус алдынан бүдүрери ле иш бүдүрерге керектү
ипселдерди, иштеп тапкан жөбжөни мензинери башталганынан
улам жайрадылып, онын ордына алдынан башка хозяйстволу оок
билелер төзөлө берерде, чүмделип башталган. Бу эл-жоннын
исторический жадын-жүрүминде канча мун, канча жүс жылдар мы-
нан озо башталган жаан кубулга болгон. Бу чөрчөктөр эл-жон-
нын өзүминде болгон бу кубулганы көргүзүп, алдынан биле тө-
зөбөри учун тартыжып, ончо буудактарды жендеп, күч айалгалар-
ды өдүп, бойларына эш таап алып турган баатырларды мактап
жадылар. Уй кичи биледе сүрекей керектү, жаан учурлу болгон.

Ол айыл ичинде ончо иштерди бүдүрөтөн, аш-курсак белетейтен, биленин улузына кийим көктөйтөн, бала-барка азырайтан. Онын учун чөрчөк үй кижини бийик тургузып, оны өбөгөннүн болушчаны, бүдүмжилү нөкөри, эп-сүмө айдыжар-табыжар эжи деп көргүзөт. Баатырлар бойлору да бу мындый чөрчөктөрдө мерген адучылар, жакшы анчылар, билгир малчылар, эл-жонго ак-санаалу болушчылар, онын керектери учун керсү туружачылар болуп көргүзүлөт. Бу чөрчөктөрдүн бис первобытно-общинный строй жайрадылып турарда, улус общинадан айрылып, чыгып, алдынан производственный ячейка тззоп баштаганын көрөдүбис.

Же кайлап айдар алтай чөрчөктөрдүн көп лө сабазы баатырлар олжочылдарла, тоночылдарла, жуу-чак баштаачыларла тартышканы керегинде болот. Бу мынызында база да албатынын историясында чын болгон озогы керектер көргүзүлгөн. Алтайдын эл-жонына табару эдип, оларды тоногон, улузын олжологон, кулданган учураалдар көп жүсүлүлүктөрдүн туркунына болгон. Алтай эл-жонун бийлеген класстары бойлору да ондый жуу-чактарды, табаруларды баштагылайтан, ненин учун десе, бу мындый жуу-чактар ажыра олар бойлору сүрекей байыгылайтан, экинчи жанынан десе, эл-жонды жуу-чактарга албанла көдүрүп, оларды классовый жопсиништерден, тартыжулардан туура апарарга амадагылайтан.

Бийлеген, башкарган класстар бойлорунун эл-жондору ортодо жаантайын жуучыл күүн-саана жайып тургылайтан. Бу амадузына олар чөрчөктөр дө ажыра жедерге умзанатандар. Олар бойлору чөрчөктөр чүмдегилеп, бу чөрчөктөрүндө жуу-чак баштайчыларды, тоночылдарды, олжочылдарды мактагылагандар. Же албаты-жон бу тоночылдарды, олжочылдарды башка санаа-шүүлте-лерлү болгон. Жуу-чактар албатыга тузалу неме эмес, көп чыгым, жылыту, ачу-корон жетирип турган жеткер деп көрөтөн. Онын учун албаты жуу-чактарды жаратпай, оларго удурлажатан. Онызы, анчадала, албаты бойы чүмдеген чөрчөктөрдүн жакшы көрүнөт. Албатынын чөрчөктөрүнүн баатырлары тоночылдар болуп көргүзүлгөн эмес, же тоночылдарга, олжочылдарга удурлашкан, албаты-жон амыр-энчү жадып, мал азырап, ан-куш андап, ырысту, сүүнчилү журтазын деп, кичееген геройлор болот.

Бир кезек чөрчөктөрдө эл-жонды башкарган, олжочылдарла тартышкан геройлор каан деп адалат. Же ошон улам бу чөрчөктөр албатынын бойынын эмес деп айдарга чек жарабас. Каан деген сөслө жербен өйлөрдүн бери эл-жонды башкаргандарды адагылайтан, учында десе ол ок сөслө феодальный государствонун батында турган кижини адагылай берген болуп жат. Чөрчөктөр чүмделген өйлөрдө эл-жон башкараачы каандарлу болорунан сөс чөрчөктөргө дө кирген. Же чөрчөктөрдө көргүзүлгөн башкараачылар эл-жонун бийлеерге, жуу-чактарга көдүрерге, өскө каандардын эл-жонун олжолоорго, тоноорго амадап турган эмес, олар албатыны ойгор баштап, «одындуга жонун салып, одорлуга ма-

лын айдап», бир жерден өскө жерге билгир көчүрүп, бойлору сүрекей кичекей, жакшы малчылар, анчылар болодылар. Олардын эң ле жаан кереги — жуу-чак келзе, албатыны коруланарына көдүрери ле баштаары, олжого киргендерди аргалаары, жаймыдаары болгон.

Табаручы өштүлөрле тартышканы керегинде чөрчөктөрдүн кайчылар жок жерден сананып таппай, албатынын исторический жады-жүрүмүндө чын болгон керектерди көргүскөн учун олардо озогы жуу-чактардын көп чындык келтегейлери көргүзүлгөн: өштүлөр кенетийин табару эдип тургулайтаны, эл-жонды олжолойтаны, жөөжөзүн тонойтоны, малын айдап апаратыны, улусты кул эделе, аайы-бажы жок иштедип кыйнайтаны, эл-жон өштүлөрдөн коруланып тартышкылайтаны ошон до өскөзи.

Бу мындый чөрчөктөрдүн төс жерлери — баатырлар өштүлөрле ат-нерелү тартышканы болуп жат. Баатырлардын тартыжузын эпос көдүрингилү, кайкамчыкту эдип көргүзөт, же онызы олардын бүдүргөн керектери сүрекей күч болгонун, жаан ийде-күч керектегенин темдектегени болуп жат.

Олжочылдарла, тоночылдарла тартышканы керегинде чөрчөктөрдүн баатырларынын кеберлеринде эң ле учурлузы — олар албатынын жалтанбас, тартыжудап кайралабас, тынын да болзо кыскаган жуучыл коручылдары болгону болот. Баатырлар тоночыл, олжочыл өштүлөрдү жоголтогончо, олжого киргендерди айрыбаганча, эл-жонды токунатпаганча, амыр отурбайдылар. Өштүни баскан сонгында олар онын жөөжөзүн тоноп албайдылар, малын айдап апарбай жадылар, кулда болгон эл-жонго жайым бердилер. Баатырлар төрөлин сүүгөн патриоттор, өштүлөрдү көрөр күүни жок тартыжаачылар, албатыга кандый ла каршуны, буудакты, чаптыкты жоголтоочулар болодылар.

Алтай VIII—XIII чактарда ла ошон XIII чактан ала XVIII чакка жетире Төс Азиянын жүзүн ле жүүр военно-административный биригүлерине, Чингиз-Ханнын империясына, Джунгариянын государствозына бактырып, олардон политически камаанду болуп, оларго калап (албан) төлөп туратан. Бу өйлөрдө калап жуур бийлер база да көп черүлү жүрүп, амыр-энчү журтагандарга табару эдип, ак-малын, ар-жөөжөзүн тоноп, аргазы жокторды айдап апарып, кулга садып эмесе бойлору кулдангып тургулайтан. Онызынан жербойындагы бийлер де, жайзандар да туура калбайтандар. Джунгариянын феодальный каандары Алтайды бийлеген тужундагы алтай жайзандар керегинде Л. П. Потопов мындай бичийт: «Жайзандар сүрекей бай улус болгон. Олар джунгарский кааннын тургускан улузы, болушчылары болгон. Жайзандар жуу-жеспелдү көп черү улус тутатан. Бу черүзиле табарулар эдип, там байырга амадап, эл-жонун малын айдагылайтан, жөөжөзүн тоногылайтан, айыл-журттары бузуп, улусты олжолоп, кул эдерге апаргылайтан».

Кайлап айдар алтай чөрчөктөрдө бу да патриархально-феодальный өйлөрдөгү табарулар көргүзүлгөн болуп жат. Баатырлар

Бай феодалдардын айы-бажы жок каланына, базын-
дууна, кулданыжынан айрып аларга бастыра күчин бердилер.
Олордун тартыжузынын социальный учуры иле көрүнүп, бу жок-
туулар ла байлар ортодо классовый тартыжу болгону жарт билди-
ре берген.

Классовый тартыжу чөрчөктөрдө тегиндү көргүзүлгөн эмес,
алтай албатынын исторический жадын-жүрүминде ондый тарты-
жулар чын ла жаантайын болгон учун ол керегинде чөрчөктөрдө
айдылган болуп жат.

Чөрчөктөрдө общество жөбөжөзи жанынан сырагай түней эмес
болгону, улус байларга ла жоктуларга бөлүнгөнү, олардын орто-
до жаантайын тартыжу болуп турганы жарт көрүнөт. Байлар чөр-
чөктөрдө ач-көс, калжу, тенексү, жоктулар десе — иштенкей,
керсү, сүмелү болодылар. Жоктулар байлардан камаанду болбос-
ко, олардон айрыларга, күчин жидиртпей, базынчыктатпай, жайым
журтаарга амадап, тартыжадылар. Баатырлар акту күчиле жат-
кандарды каан албанла черүчил эдип, жууга апаратанына, калан
чөктөрдө каандар одорлу жерлерди, ан-кужу көп тайгаларды
межингениле, жоктуларга жайым көчүп журтаарга, жайым андап
жүрөргө, бербегениле баатырлар тартышканын, Алтайдын ар-бүт-
кенинин байлыгыла албаты текши тузаланзын деп кичеегенин
көрдүбис.

Алтай албатынын озогы чөрчөктөринде көргүзүлгөн бу ончо
исторический чындык тартыжулардын ла санаа-шүүлтелердин
учуры качан да жылыбас. Бис олардон албатынын канча чак-
тардын туркунына амадаган амадузын, нени саыганын, неге
иженгенин көрдүбис. Албатынын жайым учун, кижги кижинин
күчин жибези учун, албаты бойы бойынын ээзи болоры учун,
амыр-энчү журтап, кижинин ончо некетелерин жеткилдеери учун
тартышканы Улу Октябрьский социалистический революциянын,
бистин ороондо коммунизмнин төзөлип турганынын учурын те-
ренжиде билип аларына, жаркынду, ырысту жадын-жүрүм төзөбөри
учун эрчимдү тартыжарына болужат.

Чөрчөктөрдүн баатырларынын кеберлеринде албатынын эн
артык кылык-жандары, героизми, төрөлин сүүгени, иштенкейи,
жалтанбазы көргүзүлгөн. Онын учун олардын кеберлери албаты-
ны жаантайын героический иштерге, өштүлөрлө күүн-кайрал жок
ла тартыжарына көдүрүн туратан. Бистин де өйлөрдө, анчадала,
Ал-Төрөл учун Улу жуу тужунда, алтай баатырлардын кеберле-
ри советский черүчилерди фашисттерле героически сопужарына
көдүргөн. Улусты ак-санаалу болорына, ончо буудактарды жегү-
лү өдөрине чөрчөк үредет, көп ойгор санаа-шүүлте, жадын-жү-
рүмде керектү эп-сүме айдып берет. Алтай албатынын жүзүн-
жүүр ижи, озогы чактардан бери тудунган-кабынган немелери,
культуразы, искусствозы — албатынын жадын-жүрүминин ончо
келтегелери чөрчөктөрдө жаркынду, чындык көргүзүлгөн болуп
жат. Онын учун олар наукага сүрекей баалу болот.

Баатырлар керегинде чөрчөктөр алтай албатынын сүрекей
жаан духозный байлыгы, бийик поэтический искусствозы болуп
жат. Алтай албатынын бу байлыгы телекейлик искусствого ко-
жулта болуп, оны там байыдат.

Кайлап айдар алтай чөрчөктөр канча-канча жүсүлдуктардын
туркунына чүмделген де болзо, же албаты бичик билбес болгону-
нан улам олар качан да кепке базылбаган. Жагыс ла өткөн чак-
тын экинчи жарымынан ала оларды орус ученыйлар, ол тоодо
В. В. Радлов, В. И. Вербицкий, Г. Н. Потанин жууп баштагандар.
Же, революциядан озо кепке базылган чөрчөктөр көп лө сабазын-
да орус тилле чыккан, олардын алтай оригиналдары жылыып
калган. Жагыс ла В. В. Радловтын бир канча жууп алганы алтай
тилле чыккан.

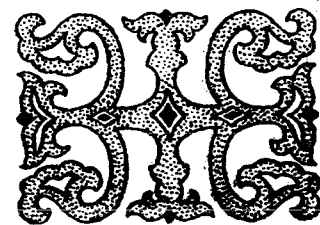
Революциянын алдындагы жылдарда кепке базылган чөрчөк-
төрдө Алтайла жорыктаган улус көп сабазында байлардын, жай-
зангдардын ортодо кайлайтан кайчылардан бичип алып турган.
Онын учун олардын келизинин идеяный учурында албатынын
санаазына, жүрүмине көлишпей турганы, байлардын, жайзангдар-
дын санаазын көргүскени бар болуп жат.

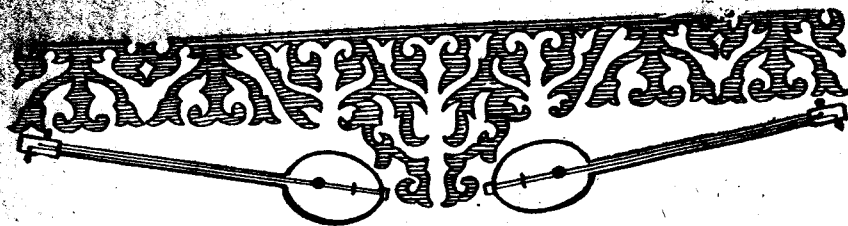
Советский өйдө албатынын оос үлгер творчествозына сүрекей
бийик ажару жетирилген. Озогы атту-чуулу кайчылардын, чөрчөк-
чилердин, кожончылардын произведениелери сүрекей көп жуу-
лып, бичикке чыгып, ончо советский кычыраачылар олорто таны-
жар аргалу боло берген.

Бистин өйдө алтай да кайчылардын чөрчөктөри көп жуулган.
Озогыда жокту анчылардын, малчылардын одуларында кайлай-
тан кайчылар эмди бойлорынын чөрчөктөрүн жайым айда берген-
дер. Олардын ады-чуузы жайылып, бастыра ороонго жарлалган,
олордын произведениелери канча-канча катап кепке базылып
чыккан.

Кайлап айдар алтай чөрчөктөр жүзүн-жүүр жуунтыларда, аль-
манахтарда, алдынан изданиелерде туш-башка чыккан учун бис
олорды эмди жуунадып, канча-канча том эдип бир серияда чыга-
рарга жадыбыс. Бу бичиктер алтай кычыраачыларды баатырлар
керегинде алтай чөрчөктөрдүн ончо байлыгыла таныштырар ар-
палу. Онызыла коштой олар алтай албатынын культуразына жаан
кожулта болор деп бодоп жадыбыс.

С. СУРАЗАКОВ.

КАН — БУДЕЙ

Кара тайга шибеелү,
Кара талай сугатту
Караты-каан журтап жатты.
Сөзин айдар карындажы жок,
Сөбгин тудар уулы жок,
Карый берген эмегениле
Калганчы арткан күндерин
Откүрип журтап жаткан эмтир,
Салымын кармап жүргөн эмтир.
Бир күн Караты-каан
Кара адын ээртейле.
Карыган үйиле эзендешти.
Кабырган малын көрбөгө
Калактап, сыктап атанды.
Адын болзо камчылап,
Айыл-журттап ырады.
Албаты-жоңгон ырайла,
Ал санаага бастырды.
Алтайнын алдына
Адынан түжүп, бажырды.
Ачу-корон санаазын
Айдып тура, ыйлады:
«Сөзим угар карындажым жок,
Сөбгим тудар уулым жок.

Каргананын бажынды,
Кара жагыскаан мен — деди,
Соғондын бажынды
Сок жагыскаан мен...» — деди.
Караты-каанын калагын
Кайалар тындап, ыйлашты.
Кара талай сугады
Карайлап, эмди ажынды.
Алтын бүрлү агаштар
Алдына онын энгилди.
Көк торкодый өлбүдөр
Көдүрөзи чалдыкты.
Ачу-корон тың болды,
Алтай үсти тымый берди.
Коо үндү куштар болзо,
Кожондобой токтоды.
Айры мүүстү андар болзо,
Ачыныжып, ыйлады.
Арт учында арканын
Алтын сары кушкажы
Алдына онын учуп келди,
Айлана согуп, айдып турды:
«Калак-кокый, каан кижин,
Карыкпай, ойто жагыскаан — деди.
Карыган үйин айылында
Уул бала тапкан эмтир.
Уулын болзо тегин эмес,
Көксин онын алтын эмтир,
Көстөри болзо жылдысты эмтир...»
Мыны уккан Караты-каан
Укканча да болбоды.
Кара адын бура сокты,
Кабырган малын таштап ийди,
Канатту куштын учуп ийди.
Караты-кааннын өргөзүн
Карлагаштын кара албаты
Карап көрүп тургулайт,
Каткырыжып, сүүнгилейт.
Караты-каан адынан түжүп,
Каткырып, колыла чабынды.
Кара албатыны күндүлөп,
Канча күнге жырады.

* * *

Ойын-жыргал өткөнчө,
Орчылан* үсти силкине берди,

*Орчылан — телекөй.

Агын суулар ажына берди,
Жердин усти торгулып,
Жегестү тайгалар жемириле берди.
Алыс жерден аттар көрүндү,
Күндүк жерден кыйгылар угулды.
Кал черүзүн чуркурадып,
Калапту бүткөн Кара-Кула
Кан Алтайды тепсеп клеетти,
Кара жерди өртөп клеетти.
Мыны көргөн Караты-каан
Калактап, сыктап, отура берди,
Каргышту сөзүн айдына берди:
«Кара-Кула баатырла
Кабыжатаң күчүм жок,
Уйады жок жеектерге
Удура барар уулым жок!..»
Кара апаштый кара албаты
Калактап, сыктап, тозышты.
Караты-каан эмди болзо
Жаш балазын жүктенип,
Бийик тайга бажына чыгып,
Бай кайыңнын төзине
Жаш балазын таштап ийди:
«Кара-Кула өлтүргөнче,
Кара жерде бойу олзун» — деди.
Кара-Кула каан келип,
Караты-каанды жуулады,
Кара албатызын кыра берди.
Караты-каанды эмегеңиле
Кара уйга миндиреле,
Кара-Кула айдады.
Кара-жонды олжого алып,
Каптарда жөбжөни артынып ийди,
Албатыны алдынан айдап,
Ак-малын кийининен айдап,
Алтайын көстөп жүрүп ийди,
Жер-тегери жабылганына¹ барды.
Айдадып брааткан малынан
Көк боро байтал бура сокты,
Көп сүрдиртпей жүреле,
Көк тегериге шургуй берди.
Сүрүжип, күчи жетпесте,
Сүмени каан бедирей берди,
Көстөри огло чагылган
Көк бөрүлерин кычыра берди.
«Көк боро шулмус байталды,
Бөрүлерим, жигер!» — деди.
Көндүрө бойу жүрүп ийди.

Кара-Кула барганда,
Ортолыктаг бир эмеген чыкты,
Олжодог арткан жангыс ол болды,
Кара жангыс эмеген
Караты-кааннын журтын
Өрө көрзө,
Төмөн көрзө,
Көскө неме көрүнбес болды.
Күн чыгыш жанына келди,
Тынду неме жок болды.
Күн отургыш жанына келди,
Көрүнөр тынду жок болды.
Күн түштүк жанына келзе,
Бала ыйлап жаткан эмтир.
Караты-кааннын уулы эмтир,
Кара көзи жылдыстый болтыр.
Ол баланы алганча,
Эмеген түргөн жанып ийди.
Ортолык өрө «ку!» деди,
Ортолык төмөн «ку!» деди.
Эки жүс койон өлтүрди,
Эмчек баланы азырай берди.
Онойып омор жатканча,
Көк байтал ла көк уй келди.
Көк уйды эмеген саай берди.
Анча-мынча болголокто,
Жети бөрү жеткилеп келди,
Жетен айры улуй берди:
«Жангыс балаң жийин бе?
Жангыс уйың жийин бе?» — дешти.
Эмеген бөрүлерге айтты:
«Жангыс балам бербезим,
Жангыс уйым жигер!» — деди.
Жети конок өткөлөктө,
Жети бөрү база келди,
Жетен айры улуй берди:
«Жангыс балаң жийин бе?
Жангыс байталың жийин бе?» — дешти.
Эмеген бөрүлерге айтты:
«Жангыс балам бербезим,
Жангыс байталым жигер!» — деди.
Жети конгон кийининде,
Жети бөрү база келди.
Жетен айры улуй берди:
«Бу не табыш болотон?» — деп,
Кабайдагы уулчагы
Эмегеннен сурап турды².
«Жети бөрү келген» — деп,

Эмеген айдып, калактай берди,
Көстинг жажын төгө берди.
Уулчагы тура жүгүреле,
Эмегенди жөптөп айдат:
«Бийик тууга чыгала,
Бий уйкузын уйуктагар деп,
Кара тууга чыгала,
Каан уйкузын уйуктагар деп,
Жети күннен келигер,
Жаш баламды берейин деп
Жети бөрүгө айт» — деди.
Эмеген туруп чыгала,
Эжиктен бөрүлерге айдат:
«Бийик тууга чыгала,
Бий уйкузын уйуктагар,
Кара тууга чыгала,
Каан уйкузын уйуктагар,
Жети конып келигер,
Жаш баламды берейин» — деди.
Эмегеннин уулчагы
Темир кабайды оодо тепти,
Туруп келген бойынча
Сегизен сегиз кулакту
Кара күлөр казанды
Жара тееп, таптады.
Алтан алты кулакту
Кара күлөр казанды
Оодо тееп, таптады,
Алты канатту үлдү этти.
Жетен жети кулакту
Кара күлөр казанды
Жара тееп, таптады,
Жети мистү болот жыда этти.
Чыга жүгүрген бойынча,
Алты тууны айлана сокты,
Алтан текени тудуп алды.
Мүүзин кайра толгоп алды,
Алтан текенин мүүзинен
Алыптарла адыжар жаа этти.
Кырыжы жаанын жок болордо:
«Кырдагы анга барайын,
Терезинен кырыш эдерим» — дейт.
Томырак бычагын алала,
Тууларды көстөп базып ийди.
Жаан деген казыр ан
Бир тайганы төжөнгөн,
Бир тайганы жастанган,
Темир мүүзи тегери сүскен,

Уйуктап жаткан болуптыр,
Ол аннын ичине уулчак
Тумчугунаан кире конды.
Томырагыла аннын жүрегин
Тогус жерден жара кести.
Же ан өлбөй, уйуктап жатты.
Неме эзебей, сайрап жатты.
Мандайындагы кызыл менди
Уулчак кезип ийерде,
Ан тоголонып, өлө берди.
Аннын терезин туйуктап сойоло,
Айылына уулчак жанып келди.
Терени тилип кезеле,
Жазына кырыш эдип алды.
Эмдик бозуга мине сокты.
Бозу тонжылап турала,
Тогузон айры огуруп ийди.
Алтын күлөр үйгөн түшти,
Алтын күлөр ээр түшти,
Көбөн жалаң токум түшти.
Алтын күлөр үйгенле
Көк бозуну үйгендейт.
Күлөр болгон ээриле
Көк бозуну ээртеди.
Бозу катап бышкырарда,
Алтын самара бичик түшти.
Ача тартып, кычырар болзо,
Андагы сөстөр мындый болды:
«Жакшы өлүмдү болгожын,
Кара-Кулага жедип ол.
Жаман өлүмдү болгожын,
Жетпей туруп, жолдо ол».
Эмди уулчак атанды,
Ама-томо сыгырды,
Ачу-корон кыйгырды.
Тогус карыш кар жаады.
Жотконду салкын шуулай берди.
Жети бөрүни истежип,
Жети кырды ажыра барды.
Жети кырдын бери жанында
Жети бөрү карга кадалып,
Мында жаткан болуптыр.
Көк бөрүлерге жаба жортып,
Уулчак эмди айдып турды:
«Жиирге турган уулчагын бу,
Жиирге турган торбогын бу,
Жиир болзогор, жигер!» — деди.
Жети бөрүниң тумчугын

Откүрө сайып, буулап аяды.
Көк бозунун куйругына
Колбоп алала, желип ийди.
Көк бөрүлөр кыгзыжып,
Көк бозуга жедишпей турат.
Жедер жерге жеткелекте,
Жерге сүүртелип, олгилей берди.
Жети бөрүнн сойоло,
Жерине уулчак жанып келди.
«Жети бөрүннн терезинен
Жети меелей көктөп ал!» — деп,
Бөрүлөрдүн терезин
Эмегенге берип, айтты.
Оюйдо уулчак айдала,
Бойы андап жүрө берди.
Кайа-тууга чыга берди.
Киштин каразын өлтүрүп,
Киштин сарызын агыдат.
Аннын семизин адып,
Аннын арыгын агыдат.
Суунун балыгын сууда кырат,
Туунун анын тууда кырат.
Алу-жөбжөзүн артынып,
Айылына ойто жанып клеетсе,
Жүргөн малдын изи жадат,
Малдын бойы көрүнбей турат.
Журтаган кижинин журты турат,
Айылдын ээзи көрүнбей турат.
Алаң кайкап, анчы уул
Айылына жанып келди.
Азыраган энезинен
Адакы учында сурап турат:
«Ээн айылдын ээзи кайда?
Эзлеген онын малы кайда?»
Эки жалмаш чабынып,
Энези уулына айдып турат:
«Тенерини малчы эткен,
Эрликти койчы эткен
Кара-Кула баатыр
Албаты-жонды олжолой берген.
Ак-малын айдай берген.
Караты-каан адангы
Камчыла айдап жүрө берген».
Мыны уккан жаш уулчак
Кату, кату каткырды —
Кайа таштар оодылды,
Ама-томо сыгырды —
Алтай үсти торгулды.

Каныккан уулчак чыгала,
Кара талайына басып барды.
Кара талайдын ортозына
Кара өргөнн тудуп ийди.
Жети кат темир чеденди
Эжиге туйук элип салды.
Көк ийнек ле энезин
Этелип, ого сугуп салды.
«Азыраган энем сен болзог,
Адымды адап бер» — деди.
«Канду жолды өдөтөн
Кан-Бүдей деп баатыр бол» —
Энези уулын адап салды.
Эжикте бойы артып калды.
Кан-Бүдей жинт баатыр
Күнди туткан бойынча,
Адынын кулагына буулады.
Айды туткан бойынча,
Адынын куйругына буулады.
Канатту адын мине сокты,
Кара-Куланын жерине атанды.
«Кара тайгам, алкыш бер,
Кайалу талай, ырыс бер!» — деп,
Мүргүп ийеле, шунгуй берди.
Канча-канча талай кечип,
Карагуй жышту тайга өтти.
Канча-канча тайга ажып,
Кара-Куланы истеже берди.
Анча-мынча барадала,
Ады онын токтой берди,
Алтай үстин тындай берди.
«Өлөрүмди билдин бе?
Өзөрүмди сестин бе?
Ненин учун токтодың?» — деп,
Адынан баатыр сурап турды.
Канатту боро ады болзо,
Кан-Бүдейге айдып берди:
«Сары корон талайда
Кечер кечү жок эмтир,
Кечетен арга жок эмтир».
Анайда айткан бойынча,
Ары болуп уча берди,
Сары корон талайга
Сайгаладып желип келди.
Көс жетпес талай болтыр,
Көрүнер тынду жок эмтир.
Кускунды баатыр тудала:
«Кечү көрүп кел» — деди.

Талайды өрө агыдып ийди.
Кууны туткан бойынча:
«Кечү көрүп кел» — деди,
Талайды төмөн агыдып ийди.
Кускун ойто келеле:
«Мынан тапчы жер жок» — дейт.
Куу учуп келеле:
«Мынан тапчы жер жок» — дейт.
Кан-Бүдей баатыр
Сыгынды жыга адаала,
Кускунды, кууны азырап:
«Семиригер!» — деди.
Кан-Бүдей турала,
Адына ойто мине сокты.
Сары корон талайды
Кечип чыга бербей кайтты.
Анча-мынча баргалакта,
Ады ойто тура түшти.
«Өлөрмди билдин бе?
Өзөрмди сестин бе?» — деп,
Кан-Бүдей сурап турды.
Ак борозы бышкырып,
Каруузын ойто жандырды:
«Тенериге жеткен кайа бар,
Оны канайып өдөр?» — деди.
Бурутка жеткен кайа бар
Оны канайып өдөтөн?» — деди.
Кан-Бүдей баатыр уул
Сары ортокшын жаа алды,
Кайра тартып, мынайда айтты:
«Бу бойыма жол болзын!
Сондогы үйеге чөрчөк болзын!» —
деди.

Јети конок жаазын тартала,
Кайаны ортозынан үзе атты,
Онон өдүп желип ийди.
Анча-мынча барганча,
Ак борозы токтой түшти,
Алыпка мынайда айдып турды:
«Темир теректин төзинде
Јылан-бийдин уйазы эмтир.
Оны канайып өдөтөн?» — деди.
Оны уккан Кан-Бүдей
Онон ары желип ийди.
Темир терекке жууктап келди.
Јылан-бийди Кан-Бүдей
Тогузон чардын терезинен
Толгоп эткен камчызыла

Тогуз жерден тоскура сокты,
Јылан-бийди өлтүреле,
Онон ары желип ийди.
Анча-мынча баргалакта,
Ак борозы тура түшти,
Алтай үстин тындай берди.
«Нени угуп турун?» — деп,
Кан-Бүдей адынан
Катап сурап тура берди.
«Кара, өлө эки көгөөн»
Бистин жолыста сакаган эмтир.
Кан-Бүдейди адыла
Канын соруп саларым дейт» —
Ак борозы адаала,
Ары болуп уча берди,
Алтай үсти селендеп калды.
Јеек өлө көгөөнгө
Јеткилеп келбей канайтты.
«Кан-Бүдейди адыла
Канын соруп аладым!» — деп,
Өлө көгөөн өндөйип келди,
Өзөкти төмөн жылып келди.
Кан-Бүдей баатыр
Камчызыла талайып,
Өлө јеек көгөөнди
Өзөгинен үзе сокты.
Кара көгөөн өндөйип келди,
«Канынды сородым!» — деди.
Кан-Бүдей баатыр
Кара көгөөнди өдө берди,
Камчызыла өлтүрүп салды.
Јолын алып ичкеери барды.
Бир Алтайдын өлөни
Коронду болгон эмтир,
Ол Алтайды ак боро
Өлөң жибей өдө берди.
Бир Алтайдын суулары
Коронду болгон эмтир,
Суу ичпей Кан-Бүдей
Ол Алтайды өдө берди.
Анча-мынча барганча,
Ак боро тура түшти,
Алын колун алынбай барды.
«Өлүп калзам тыным,
Өзүп жүрзем, жажым,
Нени тындап турун?» — деп,
Ак борондун Кан-Бүдей
Арт учында сурап турат.

«Алтыгы эрди Алтай жалган,
Устиги эрди тегери жалган,
Алтайдын ээзи кара буканын»
Алдына келип жаткан эмтирис.
Јүс тогузон азулу эмтир,
Албаты-жоннын жеткери эмтир».
«Эмди нени эдер?» — деп,
Кан-Бүдей алынан
Кайра сурап турар болды.
Каруузын сакый санана берди.
Ак борозы турала,
Каруузын ойто айда салды:
«Тогуз кат кижен ал,
Тогуз айры темир терекке
Мени кижендеп сал — деди.
Тогузон кулаш чыбырла
Терекке мени буулап сал» — деди.
Мыны уккан Кан-Бүдей
Ак боро адын болзо
Темир терекке буулап салды.
«Түнде кара буканын
Оозынан болзо от чыгар
Ол тужунда атпа — деди,
Түн ортозы келгежин,
Эки жылан көрүнер,
Ол до тушта атпа — деди.
Таң алдында тегериде
Солонгы ойноп көрүнип келер,
Ортозында кызыл жибек болор,
Оны үзе ат! — деди.
Буканын тыны ол»⁵ — деди.
Эңир кирип келерде,
Эбире туулар силкине берди,
Эрчимдү суулар чайбала берди.
Эки туунын ортозынан
Каныгып калган кара бука
Оозынан болзо, от чыгарып,
Келип жатпай эмди кайтты.
Је Кан-Бүдей атпады,
Түн ортозын сакый берди.
Түн ортозы келерде,
Эки жылан көрүнди.
Је Кан-Бүдей атпады.
Јарыйтан таңды сакыды.
Таң алдында тегери
Төзинен бери жарый берди,
Төртөн өңдү солонгы
Көрүнип келген үстинде турды.

Ортозында кызыл жибек
Кызарып эмди көрүп берди.
Оны көртөн Кан-Бүдей
Јаазын кайра тартып алды:
«Кара тайгам, алкым бер!
Кара талайым, ирыс бер!» — деп,
Канду оғын божолтуп ийди.
Онон ары не болгонун
Баатыр кижги ондобой барды.
Канча жылга билинбей барды.
Оңдонуп келеле, көрөр болзо,
Ак борозы кулунча,
Армакчызы үзүлген турды.
Акту бойы балача,
Јеңис, өлбөтө бастырган јатты.
«Кара буканы өлтүрүп салдыс,
Капшай јорукка атанаалы» — деп,
Ак борозы киштеп турды,
Темир теректи айланып турды.
Кан-Бүдей баатыр
Каткырган бойынча туруп келди.
Адына болзо мине сокты.
Кара-Куланын журтын көстөп,
Канатту куштый јүрүп ийди.
Кара-Куланын журтына
Келип кирерден озо
Ак борозы силкинип,
Таакылу жабага болды,
Кан-Бүдей агданып,
Таспаракай болуп алды.
Кара-Кула каан кижги
Оңчо каандардан јаан болгон,
Канча каандардын кааны болгон.
Кан-Бүдей баатыр уул
Кайра баспай, журтына кирди,
Канду јууны баштап ийди.
Кара-Кула баатырла
Канча жылга күрежеле,
Кан-Бүдей Кара-Куланы
Кара јерге таштап ийди.
Аж-малын айдап алып,
Албатызын эчидип алып,
Айылы-јуртын көстөп јанды.
Кара тайгазына једип келди,
Тайга кептү эт туурады,
Талай кептү аракы астырды.
Албаты-жонды өңчозын јууды.
Јети конок аракы ичти,

«Жалкыдын бар» — ат айткан,
«Жалкыдым» — деп Кан-Бүдей айткан.
«Айткан сөзүмнөн чыкпазын бар» — деген,
«Чыкпазым» — Кан-Бүдей деген,
«Эмди атанаалы» — деп, ат айтты.
Онойдо ады айдала,
Жорыкка ойто белен турды.
Кан-Бүдей турала,
Адыа ойто мине сокты,
Алыс жаткан алтайдан
Ак айаска учуп чыкты.
Айга күнге жууктап келди.
Тенери-каанга жеделе,
Темене-Кооны кудалай берди.
Тенери-каан кезерге
«Тегин жерге келген — деди.
Темене-Коо кызымды
Жылан-бий кудалап салган.
Жылан-бийди жегер болзон,
Темене-Коо сенин болор».
Мыны уккан Кан-Бүдей
Тенериден шунуп түшти.
Тогус карыш кар жаадырды,
Ачу-корон соок түжүрди.
Жылан-бийди тонгырала,
Тенери-каанга једип келди.
Тенери-каан кезерге
«Тегине ле келген — деди,
Темене-Коо кызымды
Узун-Калап, Кыска-Калап
Кудалап салган кезерлер — деди,
Калапты жегип келген согында
Кызымды бүгүн ле алып жан» — деди.
Кан-Бүдей катап ла
Канду жууны баштай берди,
Калаптарла жуулажа берди.
Узун-Калап баатыр
Удура от болуп келди.
Кан-Бүдей жалбышка
Удура салкынды божодып ийди.
Тогус карыш кар түжүрди,
Тогус карыш жаткан карга
Жалбышту от очо берди.
Узун-Калап оло берди.
Кыска-Калап чурап келди,
Кылыжыла чабыжа берди.
Јети жылга тудужып,
Јерге кем де түшпеди.

Тогуз жылга күрежип,
Тосурайка кемизди де түшпөдү.
Кан-Бүдөй баатыр
Кыска-Калап баатырды
Көк айаска көдүрүп чыкты,
Ак айаска алып чыкты,
Ак тайганын сыртына
Апарып, учында арта сөкты.
Алтайдын өлбөг-одыныла
Калаптын сөөгүн өрттөп ийди,
Кубалын салкынга чачып ийди.
Ак боро адына минип,
Калаптын жаткан журтына келди,
Калаптын өргөзүн жемирелө,
Таш очогун оодо тепти,
Талкан-күлүн чачып ийди.
Албанда жаткан албаты-жонды
Алдынан баштап жүрүп ийди.
Агын сууну кечкилеерде,
Агын суулар соолуп калат.
Ал тайганы ашкылаганда,
Ал тайга такталып калат.
Тенери-Каанга једип келди.
Тенери-Каан айдып турды:
«Уч айуга⁸ барып кел,
Уч айуны экелип бер!» — деди.
Кан-Бүдөй баатыр
Кайра јана баспады,
Каруузына эрмек айтпады,
Канатту боро адына
Катап ла баатыр мине сокты,
Карагуй жышка шунгуј берди.
Јебрен ала тайгада
Јенестен эткен өргөлөр турат.
Айулар ончозы ујуктап јадат.
«Уч айуны канайып тудар?» — деп,
Кан-Бүдөй шүүне берди.
«Кудай болушса, тударым!» — деди.
«Уч айунын өргөзүн
Уч айланып чабайын» — деди.
Уч айунын өргөзүн
Уч айланып чаап,
Камчызыла камчылап турды.
«Ийт, кулугур!» — деди,
Ичеегинен капшай чык! — деди.
Јенгис журтын жемирерим!» — деди.
Коркый берген јаан айу
«Не керектү келген?» — деди.

«Тенери-каан алдырткан,
Тергенип каншай баралык!» — деп,
Кан-Бүдөй жагарып айтты.
«Аткан ок таштан јанбас,
Айбыда элчи бийден јанбас,
Атанып капшай баралык!» — деди.
«Мен јаан айу канайып барарым,
Кунан айуны берейин» — деп,
Јаан айу јалына берди.
Кунан айуны једингенче,
Кан-Бүдөй баатыр
Тенериге шунгуј берди,
Телекеј үсти торгулып калды.
Тенери-кааннын чакызына
Кунан айуны буулап салды.
Кунан айунын огурыжына чыдабай,
Тенери-каан орын алдына
Јажына бербей эмди кайтты.
«Айуны ылтам агыт!» — деп,
Кан-Бүдөйге элчи ийди.
«Тенери-кааннын айбызы болгон,
Тегин јерге јободым» — деп,
Кан-Бүдөй айдала,
Кунан айуны агыдып ийди.
Јака јуртка айу једеле,
Уч айгыр мал јип ийди.
Тенери-кааннан элчилер јетти:
«Уч буканы⁹ Тенери-каанга
Уч коноктон јетир» — дештилер.
Кан-Бүдөй баатыр болзо,
Кайра эрмек айтпады.
Канатту адына минеле,
Кайа көрбөй, јүре берди.
Уч көк бука оозын ачкан,
Јүс төртөн азузын кылайткан,
Кан-Бүдөйге удур келдилер,
Кара јерди сүзүп келдилер.
Кан-Бүдөй баатыр
Уч межеликти* үзе тартып,
Уч буканын оозына эмди
Кийдире чачып ийген турды.
Уч бука карыла берерде,
Мүүстеринен тудуп алды.
«Јерде бисти тудатан
Јеек күчтүлер бүтпеген» — дејип,
Көк букалар мөбөржө берди,
Кан-Бүдөйге јайнажа берди.

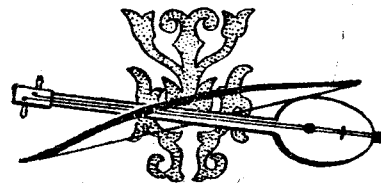
*Межелик — тӱг.

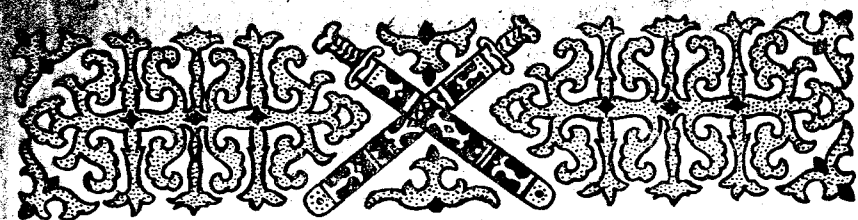
Уч буканын бирүзин
Кан-Бүдей јединип алып,
Тенериге шунгуп чыкты,
Тенери-каанга једип келди.
Тенери-кааннын чакызына
Көк буканы буулап салды.
Көк буканын бустажына
Тенери-каан чыдашпай калды,
Кан-Бүдейге элчилер ийди.
«Көк буканы агытсын!» — деди.
Кан-Бүдей баатыр
Көк буканы агыдып ийди.
Тенери-каан Кан-Бүдейге
База катап јакып турды:
«Барга¹⁰ барып кел — деди,
Барды бери экел» — деди.
Кан-Бүдей баатыр
Барды тударга јүре берди.
Уч Алтайдын өлөнүн үзүп,
Шалмарына сугуп алды.
Барга једип келеле,
Уч алтайдын өлөнүн
Онын үстине таштап ийди.
Бар өлөнди чачып,
Учында күчи чыга берди,
Кан-Бүдейди јайнай берди.
Кан-Бүдей барды тудуп,
Тенери-каанга экелди,
Темир чакыга буулап салды.
Каан кижидег элчилер келди.
«Кайра оны агыт» — дешти.
Кан-Бүдей барды чечип,
Јерине ойто агыдып ийди.
Јеек бар јака јурттан
Уч айгыр мал јиди.
Тенери-кааннын элчизи
Кан-Бүдейге катап келди:
«Тенери-каанга кел!» — деди.
Тенери-каан Кан-Бүдейге
База катап јакып турды:
«Сары атка¹¹ барып кел,
Јериме оны јетирип кел» — деди.
Кан-Бүдей баатыр
Кайра эрмек айтпады.
Катап јорукка атанды.
Сары көл сугатту,
Сары тайга шибеелү
Сары атты тударга барды.

Сары көлгө једеле,
Сары атты сүрүже берди.
Уч айга сүрүжип,
Тудуп аларга күч болды.
Устиги ороонго чыгарып келди,
Уч жылга сүрүже берди.
Ак талайпа калыдып ийди,
Једижип тудуп болбоды.
Көк тожонго чыгарала,
Тайкылтып, төмөн айдады.
Сары атта санаа јок —
Тайкылып эмди јыгылды.
Кан-Бүдей баатыр уул
Сары атты чагмадап алды,
Тенери-каанга сүүртей берди.
Темир чакыга буулап ийди.
Тенери-каан айдып турды:
«Капшагай атты агыт! — деди,
Кер-Балыкты¹² тут!» — деди.
Ак борозын минеле,
Алып бүткен Кан-Бүдей
Көк тенгисти көстөй берди.
Канатту боро адына
«Капшагай јүрүп келеели» — деди.
Анданышкан көк тенгисте
Кер-Балыкты көрүп ийди.
Сары ортокшын јаазына эмди
Сегизен мистү оғын салып,
Кер-Балыкты адып ийди.
Көк тенгис көдүрилип чыкты,
Көбүктү суузы андана берди,
Кер-Балыкты өлтүрө адып,
Бажын онын кезип алды.
Балыктын бажын сүүртеп,
Тенериге шунгуп чыкты,
Тенери-каанга једип келди.
Тенери каан айдып турды:
«Алтын түктү андалма¹³ бар,
Оны барып экел» — деди.
Адына минип, Кан-Бүдей
Ары болуп јүрө берди,
Артык эрмек айтпады.
Адына болзо сооду бербей,
Алты кырдын ажыдына чыкты.
Ары энчейип карап көрди.
Алтын түктү андалма аң
Айга-күнге суркурап јатты.
«Аргазы кандый болор?» — деп,

Кан-Бүдей шүүне берди.
Арт учында Кан-Бүдей
Андалмага жеделе,
Андалма анла таныжала,
Антыгарлу најылар болды.
Тегери-каанга барар дешти.
Тегери-каанның журтына једип,
Андалмадаң каан көркөйдү,
«Түрген ары божот» — деди.
Кан-Бүдей божодып ийди.
Қараты-каан эм болғожын
Тайга кептү эт тууратты,
Талай кептү арақы астырды.
Кан-Бүдейге кызын берип,
Той-жыргалды баштай берди.
Арык неме семирген,
Аштаган неме тойынган,
Алты жылга той болды.
Қалғанчыда Кан-Бүдей
Тегери-каанга айдып турды:
«Адам-энем санадым,
Алтай журтым санадым,
Ар-јонымды санадым», — деди.
Ар-јөбжөзин коштой берди,
Абакайын шыйдый берди.
Ак тайгалу јерине јанды.
Алтайына једип келеле,
Албатызын јууп, той этти.
Албаты-јон жырап турат.
Ак боро адын Кан-Бүдей
Амырадарга агыдып ийди,
Тогус қат ширдекке бойы
Тогус жылга уйуктай берди.
Тогус жылга уйуктайла,
Кан-Бүдей туруп келди.
Ак борозын ээртейле,
Андап-куштап јуре берди.
Туунын ағын тууда қырды,
Суунын ағын сууда қырды,
Ағнын семизин өлтүрди,
Ағнын арығын агытты.
Қиштин қаразын өлтүрди,
Қиштин сарызын агыдат.
Айдын эскизінде барала,
Айдын жаңызында јанды.
Айылына келип амырап,
Албатызын баштай берди.
Тегеринин ары јанында

Сегизен сегис таманду
Седенкей-кезер јуулап клееткенин
Кан-Бүдей билеле,
Ак борозын ойто ээртеди,
Седенкей-кезерге удур барды.
Ак тайгага чығала,
Анда туруп кыйгы салды:
«Қалапту күлүк баатыр бединг,
Қайда браатқан кижі эдинг?
Не керектү жүрген эдинг?»
Седенкей-кезер удур айтты:
«Сени јуулап келгем!» — деди.
Экі туунын бажынаң
Экі баатыр адышты.
Эңчейижип келеле,
Экі баатыр тудушты.
Қуяқтары шыңырап,
Қурч үлдүле чабышты.
Аттарыла тепсежип,
Алтан жылпа јуулашты.
Јер үстінде алыптаң
Кан-Бүдей артық болды.
Ак ајаска Кан-Бүдей
Седенкей-кезерди көдүрди келди.
Сегин ойо тудала,
Ак тайгага арпа соқты,
Аккан қаны талай болды,
Арка сөбги тайга болды.
Седенкей-кезерди јегеле,
Јерине ойто јанып келди.
Јуулап кемди де барбай,
Јуртына јуу кийдирбей,
Амыр-энчү журтай берди,
Албатызына алқадып јатты.
Узун чөрчөк болды деп
Қыскартпағар!
Қысқа чөрчөк болды деп
Узатпағар!

ТЕКТЕБЕЙ - МЕРГЕН

Уч уулду өбөгөн-эмеген
Алдында аргалу улус болгон,
Эмди жоксырап калган.
Бир катап өбөгөн ыйлады,
«Уулдарыс канайып кижн болор?» — деди.
Уулдарын кычырала, айтты:
«Уч уулым, үч башка
Туунунг бажына чыгып барыгар,
Уч башка түш түженип келигер».
Уч уулы үч башка туунунг
Бажына чыгып барды.
Жаан уулы эртен тура жанды.
Адазы оноң сурап укты:
«Не түш түжендинг, балам?»
Жаан уулы айтты:
«Озогызынан он артык бай,
Алкы жөөжөлү болуп турубыс!»
Ортон уулы тал түште жанды.
Адазы оноң сурап укты:
«Не түш түжендинг, балам?»
Ортон уулы айтты:
«Озогызынан он артык бай,
Алкы жөөжөлү болуп турубыс!»
Кичү уулы энирде жанды.

Адазы оноң сурап укты:
«Не түш түжендинг, балам?»
Кичү уулы мынайда айтты:
«Сырагай аргазы жок,
Жокту улус болуп турубыс.
Ада-энем арык төб болды,
Айылдардын ортозына тенип жүрет.
Эки акам эки ач бөрү болды,
Экилези тууда тенип жүргүлейт.
Он жаныма күн чалып турат,
Сол жаныма ай чалып турат,
Мандайыма чолмон чалыйт».
Адазы бу сөстөрди угала,
Жаан уулдарына жакарды:
«Бу таңманы тайгага апарып,
Агаш ортозына таштап ийигер» — деди.
Эки жаан уулы эмди
Кичү карындажын жединип,
Тайгага апардылар,
Койу агаш ортозына
Таштап ийдилер —
«Биске сен ачынба,
Бисте жаман жок дежип,
Адабыстынг жакылтазын бүдүрдис» —
дежип,

Жанып жүрүп ийдилер.
Ачу-коронго түшкен уулчак
Ыйлап, сыктап, база берди.
Басты ла басты,
Басты ла басты.
Барып жатса, кандый да неме
Калыраганы угулды.
«Бу неме калырады?» — дейле,
Көрөр болзо, эш неме жок.
Оноң ары барып жадарда,
Калыр-күлүр табыш чыгарып,
Абралу ат келип жатканы угулды.
Катап көрзө, эш неме жок.
База билинип келзе,
База да неме көрүп албады,
Жангыс ла бойынын үйе сөөги
Калырап турганын билди.
Бастыра бойында эт жок,
Сырагай арык болды.
Оноң ары жүрүп ийди.
Эмди барып жатса,
Алдында бир айыл туру.
Оны көрөргө басты.

Ичине кирип барза,
Казанда эт кайнап туру.
Айылдын ичин аыктап кӧрди.
Орында бир ӧбӧгӧн, бир эмеген
Экӱ жадып турган эмтир,
Экилези кӧс жок улус эмтир.
Уулчак дезе казаннаг
Бир болчок эт чыгарып жиди,
Бир чӧӧчӧй мӱн уруп ичти.
Айылдын улаазына жадып,
Орын жаар кӧрӱп, сананды:
«Кӧс жок кижн казаннаг
Этти канайып чыгарып жиир?»
Ӗбӧгӧн кайлап ийди:
«Алтын тепши алдыма салыл,
Алтын аяк алдыма салыл!»
Ӗбӧгӧн онойдо айдарда,
Казаннаг эт чыгарылды.
Ӗбӧгӧн-эмеген тургылап келди.
Тепшидеги этти жигиледи.
Эмеш жиген кийининде
Ӗбӧгӧн кайкай берди.
«Э, эмеген, эмеген,
Бу этке не жыт кирген?» — деди.
Эмеген мынайда айтты:
«Та, кайдан кӧрӧйин,
Не жыт киргенин билбезим.
Жес кармакты тартып,
Не киргенин кӧрӧли» — деди.
Ӗбӧгӧн туруп алала,
Уйди айландыра жес кармакка
Тартып, тартып алды.
Байагы уулчактын эдегинен
Кармагы илине берди.
Эмеген-Ӗбӧгӧн уулчакты
Тудуп алала, кайкады.
«Бу кандый кижн келди?» — деп,
Экӱ сурап уктылар.
Уулчак карууна айтты:
«Адам жок, энем жок,
Кара жангыс ӧскӱс кижн эдим.
Кӧзи жокко
Кӧс болойын,
Буды жокко
Бут болойын деп,
Эмди жүрген кижн эдим».
Эмеген-Ӗбӧгӧн айттылар:
«Анайткажын, биске бала бол!»

Уулчак жӧпсинип, «жакшы» — деди.
Эмеген-Ӗбӧгӧннин балазы болуп,
Эмди кожо журтай берди.
Ӗбӧгӧн адазы болды,
Эмеген энези болды.
Алдына салылар тепши
Эмди керек жок болды,
Алдына чыгарылар эт те
Эмди керек жок болды.
Уулчак апаш согоон эдип,
Агаш жаа эдип алала,
Ан-кушты андай берди.
Андап жүрӱп, ан адып алала,
Эдин ийинине жүктенип,
Айылына эжелип салды.
База катап андап барала,
База ан адып алды.
Камык этти жүктенип,
Айылына жанып келди.
«Жангыс атту болзом кайдат!
Жою жүрерге кӱч! — деди.
Андап жүргемде,
Аткан ангымнын эди
Жерге артып, жыдып калат.
Жою жүрӱп жүктенерге
Ийиним чылап, сыстай берет».
Анайып айда-келе,*
База андап барды.
База ан адып алала,
Эдин жүктенип жанып келди.
Айылына једип келзе,
Тышкаары темир теректе
Алтын ээрлӱ, алтын үйгендӱ
Темир боро ат турды.
Теректи айландыра базып,
Јерди улай чапчып турды.
Кара ортокшын саадак
Канжаазында бар болды.
Уулчак мыны кӧрӱп сананды:
«Кандый алып-кӱлүктин
Ады, саадагы болды не?»
Уулчак капшай үйге кирип,
Адазынан сурап укты:
«Э, адам, адам!
Кандый алып-кӱлүктин
Ады, саадагы болды бу?»

*Айда-келе — айдала.

Адазы айтты:
«Э, балам, балам!
Озогы менин иит тужумдагы
Ат, саадагым эмей — деди.
Кырда жойу андап жүрген
Кару балам минзин деп,
Эжелип буулап койгом».
Уул укканча да болбоды,
Айылдан чыга жүгүрди,
Темир теректеги
Темир боро атка минип,
Ары желди,
Бери желди,
Тенгеринин тоозыны
Тоскорылып жерге түшти,
Жердин десе тоозыны
Тенгериге көдүрилип чыкты.
Уулчак токтой түжүп,
Адын терекке буулап койды.
Темир боро ат
Темир теректи айландыра басты.
Уулчак үйгө кирди.
Курсактанып аларда,
Обөгөн ого мынайда айтты:
«Күнбадыш жаар барзан,
Сүрекей жаан жол бар болор.
Ол жолло барба, балам.
Күнчыгыжы жаар андап жүр» — деди.
Уул обөгөннүн сөзүн уга-келе,
Кара ортокшын саадакты жүктенип,
Кара ортокшын үлдүни тудунып,
Темир теректе буулаган
Темир боро адына минди.
Ичинде мынайда сананды:
«Бу обөгөн не керектү
Күнбадыжы жаар барба деп,
Мени токтодоп турат?
Байла, онын малы, жөөжөзи,
Бастыра эл-жоны ондо?
Барып көрзө кайдар?»
Уул сананып алган аайынча
Күнбадыжы жаар каза түшкөн
Кара жолло жүрүп ийди.
Тенгеринин тоозыны
Тоскорылып жерге түшти,
Жердин десе тоозыны
Тенгериге көдүрилип чыкты.
Кыш болгоны

Жаказындагы кырудан билдирди,
Жай болгоны
Жарды изигенинен билдирди.
Жүрүп ле ийди уул,
Жүрүп ле ийди.
Арыскан тууны
Ажып барала,
Темир боро ат жана мантады.
Уул адынан сурады:
«Нени билдин, адым?
Нени көрдин?»
Темир боро ат айтты:
«Э, бис эмеш ле болзо,
Жеткердин бойына кирер эдис».
Уул база катап сурады:
«Нени көрдин, адым?
Нени билдин?»
Темир боро ат айтты:
«Төмөн көр!
Өрө көр!»
Уул лаптап көрөр болзо,
Устиги эрди тенгери кармап,
Алтыгы эрди жер кармап,
Кер-жутпа¹⁴ келип жаткан эмитир.
«Арпа не болор? — дейле,
Арпа жок болор» — дейле,
Темир боро адын
Ары силкиди,
Бери силкиди.
Боро каргаа эдип кубултала,
Тенгери өрө учуртып ийди.
Уул бойы десе
Аттын тезеги болуп,
Жерге тоголоно берди.
Каду алып,
Карманына сугуп алды,
Кер-жутпанын оозына кире конды.
Алтыгы эрдин жерге жапшыра
Кадула кадап салды,
Устиги эрдин тенгериге жапшыра
Экинчи кадула кадап салды.
Кер-жутпа табыштанды:
«Акыр, акыр!
Кандый учкан неме
Менин оозымды кадады?
Сен эмеш божодып бер,
Сөзимди айдайын!» — деди.
Уул эмеш божодып ийерде,

Кер-жутпа айтты:
«Карын жуумды алып,
Курчанып ал!
Менин ичимде
Мөңүн кайырчак бар болор,
Мөңүн кайырчактын ичинде
Алтын кайырчак бар болор,
Алтын кайырчактын ичинде
Күмүш кайырчак бар болор,
Күмүш кайырчакты ал!
Ол кайырчакты алып,
Сүт көлгө ташта!» — деди.
Уул Кер-жутпанын оозына кирди,
Алтыгы эрдин жерге жапшыра,
Устиги эрдин теңериге жапшыра
Тыгыда кадап салды.
Кер-жутпанын ичин
Жара тееп ийди.
Оноң камык мал чыгып келди,
Канча эл-жон чыгып келди,
Канча жөөжө чыкты.
Ончо улус ыйлажып,
Кер-жутпанын ичинен чыкты.
Кезик кижиге айтты:
«Жылу жерге жүргей эдим,
Соок жерге чыктым ине».
Кезик кижиге айтты:
«Кандый ак-санаалу кижиге
Кара туннен бисти чыгарып,
Жарык күндү көргүзүп берди?»
Эмди байагы уул
Кер-жутпанын карын жуузын
Темир терекке орой таштады,
Темир терек күйүп калды.
Кер-жутпанын ичи-кардын
Сүт көлгө таштады,
Сүт көл соолуп калды.
Мөңүн кайырчакты оотты.
Мөңүн кайырчактын ичинде
Алтын кайырчак болды.
Алтын кайырчактын ичинде
Күмүш кайырчак болды.
Күмүш кайырчакты оотты.
Күмүш кайырчактын ичинде
Түүген ак плат болды.
Түүнени уул алып,
Карманына сугуп алды.
Кайырчактан көп жөөжө чыкты.

Эмди уулчак эл-жонун,
Алкы-жөөжөнү алды.
Ак-малын алдына айдап,
Айылын көстөп, жүрүп ийди.
Озолуп жанып келерде,
Эмеген-өбөгөн уйуктап жатты.
Уулчак карманына салган
Ак платты чечип көрди.
Ак платтын ичинде
Эмеген-өбөгөн экунинг
Эки көзүн түүп салган болды.
Уул эмегеннин көзүн
Алаканыла эптеп салды,
Өбөгөннүн көзүн база
Алаканыла эптеп салды.
Бойу оттын жанына
Байдастанып отурды,
Танкы тартып, амырады.
Эмди өбөгөн-эмеген
Тура жүгүрүп келгиледи.
Экилезинин көзи жарык,
Сүрекей жакшы болды,
Отурган уулду көрбө,
Оң колынан өбөгөн тутты,
Сол колынан эмеген тутты,
Уулду окшой бердилер.
Айылдан чыга жүгүрө,
Ак-малы ла эл-жон
Тышкары ончо тургылап жатты.
Эмеген-өбөгөн сүүнүп,
Экилези үйгө кире конды,
Эки колтыктан уулду колтыктады.
«Эр болуптырың!» — дешкиледди.
«Кижиден артык
Кижиге куулгадым¹⁵ алазың ба?» — деп,
Өбөгөн сурады.
«Аладым» — деп уул айтты.
Өбөгөн турала,
Ары-бери силкинди,
Арсыл айу болды.
«Көрдин бе, балам?» — деди.
«Кордим, өбөгөн» — деди.
База силкинди өбөгөн,
Ал бөрү болды.
«Көрдин бе, балам?» — деди.
«Кордим, өбөгөн» — деди.
База силкинди өбөгөн,
Кызыл тұлкү болды.

Кызыл түлкү болуп,
Ары желди,
Бери желди.
«Көрдинг бе, балам?» — деди.
«Көрдим, өбөгөн», — деди.
База силкинди өбөгөн,
Боро карчага болды.
Боро карчага болуп,
Ары учты,
Бери учты.
«Көрдинг бе, балам?» — деди.
«Көрдим, өбөгөн» — деди.
База силкинди өбөгөн,
Таакы жабагалу, бажы кодурлу
Тастаракай боло берди.
«Көрдинг бе, балам?» — деди.
«Көрдим, өбөгөн?» — деп, уул айтты.
База силкинди өбөгөн,
Эки айры буушту,
Кара торко чачакту,
Кара торко тонду,
Темир боро атту
Тектебей-Мерген болды.
Мыкынына тайанган эр болды.
Эмди уул өбөгөнгө айтты:
«Анайып кижги алады» — деп.
«Бойың бил» — деди өбөгөн.
Эмди уул Тектебей-Мерген болуп,
Ай-каанга жүрүп ийди.
Барды ла барды.
Жол ортозына жедип алала,
Жети жеерен атту
Жети жайзанг барып жатканын
Көрүп салды.
Көрүп алган бойынча
Таакы жабагалу, туулак тонду
Тастаракай болуп кубулды.
Таакы жабагазын Тастаракай
Тарс камчылап алды,
Талбагдадып мантатты,
Жети жайзанга жедип барды.
Жети жайзанг ошон сурады:
«Эй, Тастаракай! Кайдар барып
жадын?»

Тастаракай айтты:
«Э, тегин ле!
Жакшынын жүргенине
Жаман кижги жүрбес пе?» — деди.

Жүрүп ле ийди, жүрүп ле ийди.
Жети жайзангды ээчип алды.
Жети жеерен-ат желерде,
Тастаракай таакы жабагазын
Тарс камчылап, мантатты.
Жүрүп ле ийди, жүрүп ле ийди.
Ай-каанга жедип барды.
Жети жайзанг жергележип,
Уйге кирип, отурдылар.
Тастаракай база
Таакы жабагазынан түжеле,
Ай-кааннын үйине кирди.
Жети жайзангнын кийинине
Жагыскаан отурып алды.
Ай-каан алтын аяк тудунып,
Ого чеген уруп алала,
Жети жайзангга берди.
Жети жайзанг эмеш, эмеш ле
Амзап ичкиледи.
Ай-каан башка аяк алып,
Ого чеген уруп,
Тастаракайга берди.
Тастаракай ончозын ичип ийди.
Ай-каан сурады:
«Слер не керектү келдигер?»
Жайзандар айтты:
«Слердинг ортон каракчы балагарды
Кудалап келдибис».
Тастаракай айтты:
«Мен база кудалап жүрүм».
Ай-каан «көрөйин» — деди.
Ай-кааннын ортон каракчы кызы
Жес тумчукту эмегенди
Уйге алып келеле,
Оны айбылап айтты:
«Жети жайзанг кудалап келген,
Олорды аяктап көр,
Кажызы жакшы эр болуп жат».
Жес тумчукту эмеген
Айылга кирип барды.
Жети жайзангга жууктап,
Ары «кукан» эдип,
Бери «кукан» эдип,
Аяктап көрөлө, отурды.
Анан ойто чыгып барды.
Ай-кааннын ортон балазы:
«Кажызы жакшы эр?
Кажызы артык?» — деп сурады.

Жес тумчукту эмеген айтты:
«Јети јайзанг ончозы јаман,
Јагыс Тастаракај јакшы кижі.
Јагыс Тастаракај куулгазынду».
Ай-каан Күн-каанга
Атанарга сананды.
«Күн-каанды јуулап аладым» — деди.
Ай-каан адына минип алды.
Јети јайзанг јеерен аттарына
База минип отургылады,
Күн-каанга кожо бардылар.
Таакы јабагалу Тастаракај
Таакы јабагазын
Тарс камчылап алды,
Талбагдадып мантатты.
Јети јайзанг ого айдышты:
«Тастаракај, э, Тастаракај.
Токто, токто!
Таакы јабаган арып өлөр!»
Јети јайзанг јүрүп ле ийди.
Таакы јабагалу Тастаракај
Талбагдадып мантадып,
База јүрүп ийди.
Јер ортозына јеткиледі.
Јер ортозына једеле,
Ай-каан меелейин таппады.
Ай-каан јети јайзанга айтты:
«Чө! Алтын меелейим ундулды.
Оны экелген кижиге
Ортон каракчы баламды
Берип салар эдим» — деди.
Јети јайзанг ойто мантатты,
Јергележип барып јатты.
Таакы јабагалу Тастаракај
База ойто мантатты,
Јети јайзангды ээчий барды.
Јети јайзанг каткырышты:
«Тастаракај, э, Тастаракај!
Токто, токто, Тастаракај!
Таакы јабаган арып берер!»
Таакы јабагалу Тастаракај
Јети јайзанга једишпей,
Кийининде ыраак јада калып,
Ары-бери силкинди,
Боро карчага болуп кубулды.
Боро карчага болуп шунуп учты.
Ай-каанның айылына једеле,
Тастаракај болуп алды.

Аттын үстинен түшпей,
Ай-каанның ортон балазын
Кыйгырып, кычырды.
Кыс чыгып келеле,
«Не керек келдин?» — деди.
Тастаракај айтты:
«Адаг алтын меелейин ундуды,
Оны бери экелип бер!»
Кыс мынайда айтты:
«Алтын меелейин бербезим,
Адам нениң учун сени,
Јаман кижини ије берген?
Јети јайзанды не керек ийбеди?»
Уул айтты: «Меелейди бергин!»
«Јок, бербезим!» — деп, кыс айтты.
Уул «көзөрлөйли!» — деди.
Кыс ла уул экү
Көзөр ойнодылар.
Көзөрлөди, көзөрлөди,
Тастаракајдың јабагазын
Каракчы кыс алып койды.
Көзөрлөди, көзөрлөди,
Тастаракајдың туулак тонын
Каракчы кыс алып койды.
Көзөрлөди, көзөрлөди,
Тастаракајдың бойын
Каракчы кыс алып койды.
База көзөрлөди,
Тастаракај чыкты.
База көзөрлөди,
Тастаракај јабагазын алды.
База көзөрлөди,
Тастаракај туулак тонын алды.
База көзөрлөди,
Тастаракај
Каракчы кысты алды.
База көзөрлөди,
Тастаракај
Ай-каанның бойын алды.
База көзөрлөди,
Тастаракај алтын меелейди алды.
Ай-каанның балазы айтты:
«Сен не керек мындый?
Сенде куулгазын бар ошкош?»
Тастаракај айтты:
«Куулгазын јок» — деди.
Ортон каракчы бала айтты:
«Јок, кубулзанг, көрөйин!»

Тастаракай «Je» — деди.
Тастаракай силкинди,
Арсыл айу болды.
Кыс жууктап келеле,
Кулагынын бажынан
Кайчылап алды.
База силкинди,
Ал бөрү болды.
Кыс жууктап келди,
Арказынан түк кайчылап алды.
База силкинди,
Кызыл түлкү болуп,
Ары желди,
Бери желди.
Кыс жууктап келди,
Куйругынын бажынан
Түк кайчылап алды.
База силкинди,
Боро карчага болуп,
Ары учты,
Бери учты.
Кыс жууктап келди,
Канадынын бажынан
Кайчылап алды.
База силкинди,
Эки айры буушту,
Кара торко чачакту,
Кара торко тонду,
Темир боро атту
Тектебей-Мерген болуп алды,
Мыкынын тайанган эр болды.
Кыс жууктап келди,
Кара торко чачагынын
Бажынан кайчылап алды.
База силкинди,
Таакы жабагалу,
Туулак тонду,
Бажы кодурлу
Тастаракай болуп алды.
Кыс жууктап келди,
Бажынын кочынан кодорып алды.
Торко платка ончозын түүп алды.
Алтын меелейди алып берди.
«Эрим болуптырын» — деди.
Тастаракай жүрүп ийди.
Эмеш барып жадала,
Боро карчага болуп кубулды,
Шунуп учуп ийди.

Јети јайзан ыраак барбаган эмтир.
Јайзандарга жууктап келеле,
Тастаракай болуп кубулды,
Эки алтын меелейди
Мойнына ажыра салып алып,
Јети јайзанга удур келди.
Јети јайзан айтты:
«А-таан сени ал!
Тастаракай келди!
Эки меелейди бергин биске!»
Эки алтын меелейди
Эки башка јайзан
Эмди блаап алала,
Аттарына минип мантаттылар.
Ай-каанга једжиб барала,
Эки башка меелейин
Ого табыштырып бердилер.
Ай-каан Күн-каанга
Јети јайзанга кожо јелди.
Таакы жабагалу Тастаракай
Кийининен ары мантатты.
Јелип ле ийди, јелип ле ийди.
Таакы жабагалу,
Туулак тонду Тастаракай
Боро карчага болуп кубулды,
Түрген шунуп учуп ийди.
Күн-кааннын айылына једип,
Түнүгине отурып алала,
Улустын эмегин тындады.
Күн-каан отурып ыйлады,
Эмегени ого јөмөшти.
Экү ыйлап, айдыштылар:
«Ай-каан јети јайзанга кожо
Бистин айылыбыска
Јуулап келип јадыры..
Аргазы не болор? — дешкиледі.
Уй-малды ла јөжөни
Өлөн, көө эдип салалы.
Экү бойыс арык төө болуп,
Базып жүрели» — деп айдышты.
Боро карчага түнүкте отурып,
Бу эрмекти угуп салды.
Ойто јана шунуп учты.
Јергележип барып јаткан
Јети јайзанды көрүп ийди.
Олордын кийинине барала,
Тастаракай болуп кубулды.
Таакы жабагазын

Тарс эдип камчылады,
Талбагдадып мантатты.
Ай-каан ла жети жайзан
Алтын көлди кечерге
Жакалай барып жадала,
Оро-төмөн жортуп көрдилер,
Кечүни таап болбой салдылар.
Туулак тонду Тастаракай
Таакы жабагазын камчылады,
Ай-каанды жединип алып,
Алтын көлди кечип барды.
Жети жайзан калактады:
«Калак, калак, Тастаракай!
Каанысты сал, Тастаракай!
Каанысты өлтүрдин, Тастаракай!»
Тастаракай кечип чыкты.
Алтын көлдин терени
Аттын тизезинде болды.
Тастаракайдын кечкен жеринен
Жети жайзан кечип чыкты.
Онон ары ончозы
Жүрүп ле ийди, жүрүп ле ийди.
Күн-каанга жедип келдилер.
Күн-кааннын журты ээн калды.
Жети жайзан «чө» — дешти.
«Жууга алдырган болор,
Эш неме артпай калды.
Же, канайдар?» — деп сурашкылады.
«Жанар керек» — дешкиледди.
Тастаракай эмди кабын алып,
Өлөң-көөнни ого сугуп алды.
Жети жайзан каткырышты:
«Өлөңди, көөнни кайдатаң?»
Кабын агашла сайгылады.
Тастаракай калактады,
Ай-каанга бажырып айтты:
«Э, калак, калак, кааным!
Менин кабымды
Агашла жырта сайгылайт.
Меге болушсагар, кааным!»
Каан жети жайзанга айтты:
«Слер Тастаракайдын кабын
Не керек жырта сайып жадыгар?
Эмди онын кабына
Саржу ла курут салып беригер!»
Жети жайзан
Тастаракайдын кабына
Саржу, курут салып бердилер.

Тастаракай сүүнип, бажырды.
Туулак тонду,
Таакы жабагалу Тастаракай
Айылдын ортозында турган
Арык эки төөнни тудуп алды,
Боро кучыйакты
Карманына сугуп алды.
Өлөңдү ле көблү эки кабын
Эки арык төөгө коштоды.
Эмди жортуп жана берди.
Ай-кааннын журтына
Ончозы жедип келдилер.
Алган байтал өлтүрүп,
Той эдип отургылады.
Жетен байтал өлтүрүп,
Жыргап отурдылар.
Ай-каан эмди
Казылу кабырганы алып,
Ортон балазына берди.
«Э, каракчы балам!
Эмди меелей берген кижини
Казылу кабыргала сок!»¹⁶ — деди.
Жети жайзангы ончозын
Жединип экелип берди.
Ортон каракчы балазы
Бирүзин де сокпой салды.
«Бу натазы? — деп каан сурады. —
Өскө жон-улуста болор бо?»
Жон-улусты экелип берди.
Ортон каракчы балазы
Бирүзин де сокпой салды.
«Бу не мындый?» — деп каан сурады.
Эмди жаңыс Тастаракай артты.
Тастаракайды экелерде,
Кыс онын бажына сокты.
Кабырганы Тастаракай жиди.
Ай-каан эмди кайкап,
«Балам энделди* ошкош?» — дейле,
База байталды өлтүрди.
Казылу кабырганы
Ортон балазына берди,
Жети жайзангы экелди.
Кыс бирүзин де сокподы.
«Бу не болды?» — деп, каан сурады.
«Же, көрбөйин» — деди.
Жон улусты экелип берди.

*Энделди — сагыжы чыкты.

Ортон балазы сокпой салды.
Жангыс Тастаракай жалды.
Тастаракайды экелип берди.
Ортон каракчы балазы
Тастаракайды база сокты,
Тастаракай кабырганы јиди.
Ай-каан чугулданып айтты:
«Олгонгон үй эдип беригер!»
Чугулданып, ары басты,
Чугулданып, бери келди.
Ортон кызы кычырды:
«Ада, бери көр!»
Адазы көрбөди.
Кыс база катап кычырды:
«Ада, бери көр!»
Адазы көрбөди.
База ла катап кычырды:
«Ада, чүрче ле көргин!»
Адазы эмеш көрди.
Бала торко плат чыгарала,
Адазы јаар таштады.
Адазы платты колго тутты.
Оны чечип көрөр болзо,
Айу кулагынан
Кайчылап алганы бар болды,
Бөрүнүн арказынан
Кайчылаган түги бар болды,
Түлкүнүн куйругынан
Кайчылаган түги бар болды.
Боро карчаганын канадынан
Кайчылап алганы бар болды,
Тастаракайдын бажынын когы
База да бар болды.
Ай-каан айтты:
«Тастаракай мында келзин!»
Тастаракайды экелип бердилер.
Ай-каан айтты:
«Э, Тастаракай!
Кандый кижн сен?..
Кубул, көрөйин!» — деди.
Тастаракай айтты:
«Ай-каан, канайып кубуларым?»
«Кубул, кубул!» — деп, каан жакарды.
Тастаракай силкинди,
Арсыл айу болды.
Кулагынын бажынан
Кайчылап салганын көрөдө,
Ай-каан «м-м» — деди.

База силкинди,
Ал бөрү болды.
Арказынын түгинег
Кайчылаганын каан көрди.
База силкинди,
Кызыл түлкү болуп,
Ары јелди,
Бери јелди.
Ай-каан көрөр болзо,
Куйругынын бажынан
Кайчылап салган эмтир.
База силкинди,
Боро карчага болуп,
Ары учты,
Бери учты.
Ай-каан көрөр болзо,
Канадынын бажынан
Кайчылаганы бар болды.
База силкинди,
Таакы жабагалу,
Туулак тонду,
Бажы кодурлу
Тастаракай болуп кубулды.
Бажынын когынан
База кодорып алганын
Ай-каан көрүп ийди.
База силкинди,
Кара торко тонду,
Кара торко чачакту,
Эки айры буушту,
Темир боро атту
Тектебей-Мерген болды,
Быкынын тайанып,
Эрдег эр болуп,
Туруп койды.
Ай-каан көрөр болзо,
Чачагынын бажынан
Кайчылап алганы бар эмтир.
Ай-каан айтты:
«Је, не керектү
Јакшы бойун
Јаман болуп јүредин?
Эмди кубулба,
Тектебей-Мерген бол!»
Ак кийисле айыл тутты,
Кунајын-байтал өлтүрүп,
Јаан той этти.
Ортон каракчы балазын

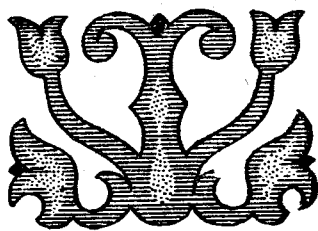
Темир боро атту
Тектебей-Мергенге.
Эш эдип берип салды.
Тектебей-Мерген
Карманындагы боро кучыйакты
Ары экчеди,
Бери экчеди,
Күн-кааннын балазы болды.
Арык эки төөнн
Ары экчеди,
Бери экчеди,
Күн-каан эмеген-өбөгөн болды.
Каптагы өлөңди ле көөнн
Ары силкиди,
Бери силкиди,
Ажы-жөөжө болды,
Ак-малы болды.
Он жанына Күн-каан турды,
Соң жанына Ай-каан турды.
Экүдн эзендештирип, жөптөштирип,
Темир боро атту Тектебей-Мерген
Айылду-журтту бололо,
Амыр-жакшы журтай берди.
Жадып ла жатты, жадып ла жатты.
Онын кийининде
Караты-каанга айылдады.
Караты-каанга кирип барза,
Ак кийисти жайып бергиледи,
Ак кийиске отургыскылады.
Караты-каан жакарды:
«Кунажын-байтал өлтүригер!»
Кунажын-байтал өлтүрип,
Эдин казанга салгылады.
Этти казаннан чыгарып,
Учазын ла төжөн
Тепшиге салып,
Ай-кааннын күйүзинин алдына
тургускылады.
Тектебей-Мерген төшти жип,
Жерге түжүрип ийди.
«Жерге түшкенин жибезим» — деп,
Бир эмегенге берип ийди.
Эмди учаны алып ийди.
Этти жерге ычкынып ийди.
«Жерге түшкенин жибезим» — дейле,
Өбөгөнгө берип ийди.
Анан «ичим оорыйт» — деди.
«Бу эмеген-өбөгөннин

Айылына барып изинедим» — деп,
Айдала, жүре берди.
Эмеген-өбөгөннин айылында
Отко учаланып жатты.
Учазында кызыл мен бар болды.
Байагы эмеген оны көрлө,
Ыйлап отуруп болды.
«Азыйда кичү уулымды
Жаман өбөгөннм өлтүргөн — деди,
Бу менин уулыма түңгей
Кандый уул болды не?»
Өбөгөн «Кайдагы уулыңды
Айдып отуруң?» — дейле,
Эмегенди агашла согуп айтты:
«Ай-кааннын күйүзин уулым деп
айдатан

Не кичи болдың сен?»
Тектебей-Мерген турала,
Ойто Караты-каанга барды.
Ого келеле, сурады:
«Ол эмегенди ле өбөгөнди
Меге берип ийерин бе?»
Караты-каан «Алгын!» — деди.
Тектебей-Мерген
Эмеген-өбөгөнди алала,
Айылына жанып келди.
Жанып келзе,
Абакайы, Ай-кааннын кызы,
Бир уул тапкан эмтир.
Тектебей-Мерген сүрекей сүүндн.
Анан өбөгөнгө айтты:
«Сен мени таныдың ба?
Бойыңнын уулыңды
Кыйнаганын учун
Арык төө болуп жүрерин!»
Өбөгөнди тудала,
Ары экчеди,
Бери экчеди,
Арык төө эдип кубултала,
Айылынан сүрүп салды.

Онын кийининде айтты:
«Эки абакайым,
Бу менин экелген эмегенди
Амтанду курсак ла азырагар!
Бу менин энем» — деди,
Амыр-энчү журтай берди.
Таш болуп, чөж!
Тап* болуп кайкала!
Бош!¹⁸

*Т а п — такпай.

АЙ - К А А Н

Бир өбөгөн журтап жатты.
Ады онын Олгончи-Багай.
Орто жаштаг одо берзе де,
Азыраган онын балазы жок болды.
Анча-мынча болбоды,
Абакайы уул бала тапты.
Олгончи-Багай өбөгөн
Айдары жок сүүнди.
Базып болбос кызырак
Байтал семисти өлтүрди.
Эл-жонун кычырды,
Той-жыргал этти.
«Балама жараш ат адагар!
Жакшы ат адаганга сый берерим!» — деди.
Бир де кижиге ат адап болбоды.
Эл-жонун ортозынан
Эгчек,* өскүс эмеген чыкты:
«Баланың ады Ай-каан болзын,
Ак-санаамнан адап турум» — деди.
Олгончи-Багай бойы,

*Эгчек — эңчейип калган.

Тойго жуулган эл-жоны
Баланың адын жараттылар.
Обогон сүүмжилү каткырды.
Жакшы атла адаганы учун
Эмегенге торко кеп кийдирди.
Бир мал берди.
Ай-каан уулчак десе,
Алты конды, «ада!» — деди.
Эки конды, «эне!» — деди.
Күннен күнге жаанады,
Кемик сөөгү* тынзыды,
Кемирчеги када берди.
Бир жакшынак күнде
Ай-каан уулчак айдат:
«Адам-энем алкыжыгар беригер,
Атанып мен барып жадым», — деди.
Ада-энези сонуркады:
«Кайдобн көстөдиг, балам?» — деди.
«Эригип отурган бойым
Эл-жонумды көрөйин», — деди.
Ай-каан айылдан чыкты,
Ада-энези узадып чыкты,
Ат чакызында турган атка
Ай-каан келип минди.
Ат тискинин бура тартып,
Ары көрүп желип ийди.
Анча-мынча барып жатса,
Кара жолдын ичинде,
Эки жылан согужып жат.
Ай-каан оны көрөлө,
Айдары жок кайкап турды.
Кара жылан ак жыланды женет.
Ай-каанды көрөлө:
«Ак жыланды өлтүреле,
Сени де жип койорым» — деп,
Кижинин тилиле айдат.
Ай-каан уулчак чуулданды:
«Кара жылан кара санаалу,
Ак жылан ак санаалу турбай», — деп,
Үлдүзүн суура тартты,
Кара жыланды үч жерден кезе чанты.
Ак жылан кара жыланның бажын
Жер алдына жажырып койды.
Кара жылан көрүнбей калды.
Ай-каан уулчак айдат:
«Жер куртынын согужын көрүп,

*Кемик сөөк — жымжак сөөк.

Жолым тутап калды,
Барар жолыма барадым» — деп,
Ат камчызын жангый согуп,
Ары болуп жортуп ийди.
Ай-кааннын барар жолын
Ак жылан тозуп ийди.
Ары-бери божотпой,
Уулчакты алаатытты.
Ак жылан ары жылат,
Кайра багып, ойто көрөт,
Азу тижин кажайтып,
Эрмек айткандый шырлайт.
Уулчак жыланды ээчип жорткондо,
Жылан ичкеери жылат,
Кайра багып, көрүп салат.
Уулчак нени де сеспей,
Жыланла кожо барды.
Кайда келгенин билбей калды.
Бир жаан сууга келдилер,
Сууну экү кечип чыкты.
Онон ары барганда,
Ат базып айланбас
Алтын өргө көрүндү.
Ак жылан баштап келди,
Алтын өргөгө кире конды.
Уул артып калды.
Ат буулайтан
Агаш бакана* турат.
Адын ого буулаарга турала,
Ал санаазына мынайда кирди:
«Агаш баканага адым буулазам,
Аалу-аамай келген дежер.
Темир баканага буулагай эдим,
Тенек кижини келген дежер».
Анан ары көрүп турза,
Алтын бакана турат.
Ай-каан жортуп келди,
Алтын баканага адын буулады.
Алтын бакананың бажында
Алтын түктү кушкаш отурды.
Уулчак жаар багып көрөлө,
Кижини чилеп сүмө айтты:
«Сен, өргөгө кирерге барала,
Баштапкы эжикти ачып ийзег,
Көп жылан жадар.
Сени жириге сананарлар.

*Бакана — чакы.

Сен оноң коркыба.
 Экинчи эжикти ачсаң,
 Анда айу жадар,
 Сени жириге сананар,
 Сен оноң коркыба.
 Учүнчи эжикти ачсаң,
 Кара казан көңкөрө жадар.
 Анан башка неме көрүнбес.
 Төргө барып отура түш.
 Оның кийининде көрүп отурзаң,
 Кижининде башка, ончозы жадар.
 Оны көрүп, кайкаарың.
 Менин айтканымды ундуба.
 Эмди барып кир» — деди.
 Уулчак өргөнүн эжигин ачты.
 Жыландар ончозы келди.
 Олордо ак жылан болды.
 Ак жылан «ш!» деп шырлады.
 Жыландар ончозы жада берди.
 Экинчи эжикти ачты.
 Мында айу жадыры.
 Өрө өңдөйип «у!» — деди.
 Уулчак мүргүдү,
 Айу тым жада барды.
 Учүнчи эжикти ачты.
 Өргөгө кирип келзе,
 Кара казан көңкөрө жадыры.
 Уч катап уул мүргүдү,
 Төргө келип отурды.
 Өргө ичин айландыра көрди.
 Көс чактыгар немелер көрүңдү.
 Кара казан силкинип ийди.
 Ару абакай кижинин болды.¹⁹
 Абакай уулдан сурады:
 «Кара жаңгыс уулымды
 Оштүдөн коруп алган
 Ай-каан сен бе?» — деди.
 Эжик калырт ачылды,
 Айу кирип келди.
 Анда турганча силкинип ийди.
 Эр кижинин боло берди.
 Уулды көрүп айтты:
 «Кара жаңгыс уулымды,
 Оштүдөн коруп алган
 Ай-каан сен бе?» — деди.
 Эжик база ачылды,
 Ак жылан кирип келди.
 Анда турала, силкинип ийди,

Уулчак боло берди:
«Je наажым, эзен бе?» — деп,
Оң колын туда берди.
Ай-каанның будына мүргүди.
Алын жанынча кучакташты,
Алын төштөр бирикти,
Кийини жанынча кучакташты,
Арка-сындары бирикти.
Жылан кебин тацтаган уулдын
Адазы стурала, айтты:
«Жаньс уулымның ады
Ай-каан,
Мениң бойымның адым
Алтын-Бөкө.
Сениң адың база Ай-каан.
Эки наажы ок алышпас,
Алтындый экү наажы болыгар».
Онон ары Алтын-Бөкө
Уулына мынайда айдат:
«Базып болбос жылмай семис
Байтал малды экелип сойдыр.
Ыраактагы ла жууктагы
Жакшыларыңды, сайыттарыңды,*
Эл-жоныңды ончозын
Элчи ийип кычырып ал,
Той-жыргалды эдеели» — деп,
Жакылтаны берип ийди.
Байагы кыймыраган жыландар
Ончозы кижн болуптыр.
Алтын-Бөкө айдып турат:
«Ай-каан уулымды,
Қараты-каанга ийген эдим,
Қалың черүни баштап алып,
Очин аларга барган эди.
Қараты-каанның уулыла
От калапту жуулашкан.
Қамык черү кырылган.
Эки каанның уулы арткан.
Экилези тен тартышкан.
Улдүбиле чабышканда,
Улдү тыгынбас бек болгон.
Жыдабыла сайышканда,
Жыда миизи тыгынбайтан.
Саадакпыла адышканда,
Ок тыгынбас жанду болгон.
Ол жепселди баатырлар,

*Сайыттар — теленет тилле: бийлер.

Туура таштап койгондор.
Караты-каанын уулы
Кара жылан болуп кубулган.
Алтын-Бөкөнүн уулы
Ак жылан болуп кубулган.
Эки жылан согушкандар.
Өлөңчи-Багайдын жаңыс уулы
Ай-каан сен, балам,
Олорго учурап жортуп келдин.
Караты-каанын уулын
Кара жыланды керте чаптың,
Ненин учун согушкылаганын
Сен бойың да билбей калдың.
Ондый кайкал эткениңге
Жаңыс баламга болуштың.
Айдары жок мен сүүндим,
Алкыш быйанды айдып турум.
Мындай жакшы эткениң учун,
Бистег нени алазың?
Алар амадуун жартын айт,
Мен кысканбай берейин» — деди.
Артык эрмек болбоды.
Той-жыргал көндүгө берди.
Айлар өткөнүн билбедилер,
Жылдар өткөнүн сеспедилер.
Бир жыл өткөнүн,
Жаңыс күнгө бододылар.
Эки жыл ол өткөнүн
Эки күнгө бододылар.
Уч жыл ол өткөнүн
Уч күнгө бододылар.
Той-жыргал божоды.
Эл-жон таркап жанды.
Өлөңчи-Багайдын уулы айдат:
«Жааган тегери болгожын,
Айазар өйи жеде бертир.
Келген айылчы болгожын,
Жанар өйи жеде бертир.
Айыл-журтым санадым,
Атанып мен жанадым» — деп,
Алтын өргөдөн чыгып келди.
Алтын бакаанын жанына келди.
Алтын бакаанын бажында
Алтын кушкаш айдып турат:
«Ай-каан, жанарга туруң ба?
Алтын-Бөкө каан кижин
Айнык* наажызына сыйлаарга,

*Айнык — сүрекей, жакшы.

Айдары жок байлык
Сый белетеп туру:
Ак-малынын тал ортозын
Сеге берерге сананып туру.
Эл-жонынын кабортозын
Сеге берерге сананып туру.
Ондый сыйды сен алба,
Ойто киреле, мынайда айт:
«Малыгардан болзо,
Мал албазым.
Жоныгардан болзо,
Жон албазым.
Куру жанбазын десе,
Кысканбаза, слер меге
Алтын айагар беригер деп,
Жалтаныш жоктон айт» — деди.
Ай-каан жарадып укты,
Алтын өргөгө ойто кирди.
Алтын-Бөкөнүн уулы айдат:
«Алтын-мөңгүн Ай-каан,
Адам кожо бис үчү
Ару кейле баралыктар» — деди.
Алтын өргөдөн чыгып келгежин,
Уч ат ээрлү тургулайт.
Үчү үч башка мингиледи,
Жергележип жорткылады,
Ары багып көргөндө,
Каранадый мал көрүнөт.
Бери багып көргөндө,
Кара агаштый жон көрүнөт.
Алтын-Бөкө каан кижин,
Мал ортозына жортуп ийди,
Ак-малы болгожын,
Эки башка бөлүнө берди.
Жон ортозына кийдире жортты,
Эки башка жарыла берди.
Кайра багып, наажызына айдат:
«Же наажым, Ай-каан,
Он жанындагызын аларың ба?
Сол жанындагызын аларың ба?
Кажы жанындагызын аларың,
Мен кысканбай берейин» — деди.
Ай-каан уул айдат:
«Арык та болзо, малым бар,
Ас та болзо, жонум бар.
Малыгардан болгожын,
Мал бөлүп албазым,
Жоныгардан болгожын,

Жон айрып албазым.
Айланайын алтын наајы,
Куру мынан жанбазын десе,
Алтын айагарды беригер,
Алып мынан жанайын» — деди.
Алтын-Бөкө баштап жортты,
Алтын өргөгө ойто келди.
Ары көрүп, ыйлап ийди,
Бери көрүп, каткырып ийди.
Алтын кайырчакты ачты,
Аж арчуулла ороп койгон
Алтын ыякты көргүсти,
Алтын кайырчагыла кожо,
Алтын наајызына сыйлап берди.
Оны алган Ай-Каан
Кучактап үйден чыкты.
Эзендежип, жакшылажып алала,
Атка минип, жана жортты.
Алтын-Бөкөнүн уулы
Ай-каанды узадып келди.
Жаан сууны кечирип койды,
Айрылыжатан ой болды.
Алтын-Бөкөнүн уулы айдат:
«Айланайын алтын наајы,
База көрүшкенче эзен болзын!
Айылыңа жакшы једип бар,
Тапкан наајынды ундуба» — деди.
Ай-каан уул
Айылы-јуртына јанып келди.
Ада-энезин көрүп ийзе,
Бозогодо турдылар.
Эки тизеге јетире
Јер өзүп калган эмтир.
Эне-адазыла эзендешти,
Јоруктап жүргенин куучындады.
Ада-энези сүүндилер.
Оноң ары јуртагылады.
Алты ай болды,
Јети жыл өтти.
Бир күн уулчак
Ок јонуп отурды.
Кайырчак кенетийин өрө ташталды,
Јерге келип түшти.
Кайырчактын ичинде
Бир кижі эрмектенди:
«Кайырчакты ач, карындаш!» — деди.
Уул јүлкүүрди алды,
Кайырчакты ачты.

Алтын кайырчак ичинен
Төбөчө сынду,
Төбөчө бойлу
Кижі чыгып келген турды.
Ады јолын бойы айтты:
«Адым менин Алтын-Айак,²⁰
Қара жангыс карындажыма
Ада уулы Ай-Қаанга
Кижі алып берейин деп
Мен сананып турум.
Ада болгон Олөңчи-Багај,
Нени сананып туругар?
Қайдаң барып табатаң,
Слер меге айдыгар» — деди.
Олөңчи-Багај шүүнип айдат:
«Қаандарга көрө мен
Сырагај јокту кижі эдим.
Јокту кижинин уулына
Байлар балазын канайып берер?»
Алтын-Айак омок тынды:
«Акыр, акыр, мен айдайын,
Сары-каанда бойго јеткен
Сары јалтак бала бар.
Оны барып кудалаар» — деди.
Олөңчи-Багај айдат:
«Қаан балазын биске бербес,
Қалас јерге јобол болор.
Аракы ажыс бистин јок,
Кудалап барарга коркыйдым» — деди.
Алтын-Айак айдып турат:
«Сары-кааннаң корқыба,
Аракым јок деп комудаба» — деп,
Јер көдүрбес тажуурга
Толтыра суу урды.
Адазы сурады:
«Суу уруп эжелдин бе, балам?
Суулу кудалап барзам,
Сары-каан чуғулданар.
Оноң канайып артайын?» — деди.
Алтын-Айак айдат:
«Бу кара суу эмес,
Қарын да күчтү аракы.
Бүтпей турған болзогор,
Бир чөбөчөйгө уруп берейин,
Амтанын амзап көрүгер,
Анан ары бойыгар билигер» — деди.
Бир чөбөчөй аракы ичеле,
Билинбей калды өрөкөн.

Өгдөнып, туруп келеле:
«Кандый күчтү аракы!» — деди.
Эки тажуур аракыны
Эрјине атка артып ийди.
Сары-кааннын журтын көстөп,
Салбаг кайнап* јелип ийди.
Сары-Кааннын јерине
Салкын ошкош једип келди.
Сары-Кааннын тайгылдары
Күнгүлдеде үре берди.
Сары-каан айдат:
«Симекчинектер,** чыгып көрүгөр!
Тайгылдар неге үргилейт,
Саадагын тудунып, јуу келди бе?
Тажуурын тудунып, айылчы келди бе?» —
деди.

Бир симекчинек чыгып көрөт,
Ойто кирип, каанга айдат:
«Өлөңчи-Багај келип јат» — деди.
«Чыгып адын алып, буулагар!» — деп,
Каан күзүрт этти.
Симекчинектер чыктылар,
Адын алып, бууладылар.
Өбөгөн тажуурды чечип алды.
Алтын өргөгө кирип келди,
Кааннын алдына чөгөдөй түшти,
Бөрүгин алып, мүргүл ийди.
Сары-каан сурап турат:
«Не амадулу келген?» — деди.
«Јаңыс балагды уулыма
Кудалап келдим, кааным» — деп,
Өбөгөн тажуурын берди.
Каан кулдарын кычырды:
«Бу күлүкти алып чыпала,
Бажын кезип, ийтке чачыгар!
Көксин адына артала,
Айылына јандырып ийигер!» — деди.
Кулчылар јакылтаны бүдүрдилер.
Ат айылына јанып келди.
Бажы јок өбөгөнин
Эмегени көрүп ийди.
Сол качарын сойо тырманды,
Оң качарын ойо тартынды,
Эки јалмажына колло чабынды,
Айдары јок сыктай берди:

*Салбаг кайнап — салбагдап.

**Симекчинек — телеут тилле: јалчы, кулчы.

«Алтын Айак!
Өбөгөнимди сен јидин!» — деди.
Алтын-Айак айдып турат:
«Акыр, акыр, сен энем,
Айткан сөзимди тындап ук.
Адам эртең турар,
Эзен болор» — деди.
Эртең тура туруп келзе,
Өбөгөннин бажы бүдүн болды.
Озогызынан он артык,
Эскидегизинен эки артык,
Омок-јардак отурды.
Алтын-Айак айдып турат:
«Айланайын адам слер,
Сары-каанга барыгар,
База катап кызын кудалагар» — деди.
Адазы ого удур айдат:
«Кудалаарга күч эмес,
База да катап барарым.
Өлөргө лө күч болор» — деди.
Алтын-Айак эмди айдат:
«Ай карадан²¹ јалтанба,
Адар октон коркыба.
База катап барып кел.
Эки тажуурга сууны урды,
Ары-бери јайкап ийди.
«Бу аракы кечегизинен артык
Төгүн дезе, амзап көр» — деди.
Бир чөбөчөйгө уруп берди.
Оны ичкен өбөгөн
База билинбей уйуктап калды.
Ойгонып турала,
Аракыны мактады.
«Аракы чындап та јакшы — деди,
Аракы кечегизинен артык» — деди.
Эки тажуурды артынды,
Эм атанып јелип ийди.
Сары-каанга једип келди,
Тайгылдары үрүп турды.
Сары-каан айдып турат:
«Арсыл ийттер не үрүжет,
Айылга јуртка јуу келди бе?
Симекчинектер, көрүгөр!» — деди.
Симекчинектер чыгып көрди,
Эжик ачып ойт кирди:
«Өлөңчи-Багај келип јат» — деп,
Симекчинектер айдып турды.
Сары-каан алаң кайкады.

«Адын алып, буулагар!» — деп,
База каттап жакылга берди.
Симекчинектер чыга жүгүрдилер.
Айылчынын адын бууладылар.
Олөнгчи-Багай өбөгөн
Эки тажуурды тудунып,
Алын өргөгө кирип келди.
Кааннын алдына чөгөдөй отурды.
«Неге амалап келдин?» — деди.
«Балагды кудалап келгем» — деди.
Сары-каан алгырып ийди:
«Бу тагмада уйат жок!
Ары кедееи алып чыгыгар!
Кара бажын кезип чачала,
Уйе-сөбгин омырыгар.
Эки капка салала,
Адына артып жандырыгар!» — деди.
Кааннын кату жакылтазын
Симекчинектер түргөн бүдүрдилер.
Олөнгчи-Багайды чыгарала,
Кезип, кертип, туурайла,
Капка салып, адына артыды,
Айылына атандырып ийди.
Ат эржине жанып келди,
Эмегени уткуп чыкты,
Эки каптын оозын ачты,
Эрин кертип койгонун көрди.
Эки жалмажын согунып ийди,
Эки көстөң жаш төгүлди,
Ыйлай, сыктай берди.
Алтын-Айак айдып турат:
«Адам эзирик жанган турбай,
Сары-каанла көп аракы ичкен,
Амырап жакшы уйуктап алзын,
Эртең адам каткырып отура» — деди.
Алтын-Айак түнде
Адазын тиргизип койды.
Эртең тура эмеген турды.
Өбөгөнни тирү болуптыр.
Эк сагалы тайбагдап,
Эт жип отуру.
Алтын-Айак база айдат:
«Адам, өлүмнөң коркыба,
Сары-Каанга база бар.
Сары жалтак кызын кудала» — деди.
Өбөгөн айдат:
«Кудалаарга күч эмес,
Өлөргө лө күч болот» — деди.

Алтын-Айак туруп чыкты,
Эки тажуурга суу урды,
Ары-бери жайкап ийди.
Адазы көрүп айдат:
«Суудан неини аракызы болотон?» — деди.
«Аракы кечегизинен күчтү,
Төгүн десе, амзап көр» — деп,
Эки чөбчөй салып берди,
Эреен-тереен* калай берди.
Учүнчү чөбчөйдү ичип ийди,
Отурган жеринде жыгылды.
Эңирде туруп алды,
Эки тажуурды артынды.
Салкын чылап учуп,
Сары-каанга једип келди.
Тайгылдары үрүп чыкты.
Сары-каан айдып турат:
«Тайгылдарым неге үрет?
Симекчинектер, чыгып көригер!» — деди.
Симекчинектер чыгып көрди.
«Кечеги куда база келди» — деп,
Каанына айтылар.
«Кече мен слерге айткам,
Уйе сөбгин омырыпар дегем,
Слер омырбаган туругар.
Уйе сөбгин омырган болзо,
Ойто канайып тирилген?
Адын чыгып буулагар!» — деди.
Өбөгөн тажуурларды чечип алды,
Каалганы кайра ачты.
Алтын өргөгө кирип келди.
Кааннын алдына чөгөдөди.
Сары-каан сурап турды:
«Кандый амадулу келдигер?» — деди.
«Балагарды кудалап келдим» — деди.
Сары-каан калжуурып чыкты:
«Бу тагманы кедееи чыгарыгар!
Тал кабортодон жара кезигер!» — деп,
Кулчыларына жакыды.
Өбөгөнди алып чыктылар,
Кабортодон жара кестилер.
Бир жарымын каан алды,
Тайгылдарына таштап берди.
Ийттер блаажып јидилер.
Экинчи жанын каан алды,
База ийттерине таштады.

*Эреен-тереен — тапту эзире бергени

Адын жандыра айдап ийди.
Ээр кажы жайылган
Эрјине ат жанып келди.
Арсыл ийттер үрүп чыкты,
Алтын-Айак чыгып көрди:
Ат эрјине жанып келди,
Адам, байла, аракылаган болор,
Сары-каан ичкен болор,
Балазын берер туру.
Адам эзирип, жыгылган болор,
Эзирик уйуктап жаткан болор,
Оны барып көрөдим — деп,
Алтын-Айак энезине айдып,
Јүре берди.
Эмеген чачын жулунып артты,
Эки жалмажын согунды,
Калактап, сыктап отурды.
Сары-кааннын журтына
Алтын-Айак једип келди.
Эки тайгылды кустурып алала,
Адазын тиргизип алды,
Айлына жанып келди.
Эмегени эртен уйкудан турза,
Обөгөни койынында жадыры.
Эмеген сүүнди, обөгөн сүүнди.
Алтын-Айак айдат:
«Эне, сен кече меге бүтпеген,
Эмди кемди көрүп отурун?
Адамды көрүп отурун ине.
Озогызынан он артык,
Эскидегизинен эки артык» — деди.
Алтын-Айак өрө турды,
Алты тажуурга суу урды,
Ары-бери жайкады.
Адазына база айтты:
«Адам, Сары-каанга база бар,
Кызын кудала.
Эмди сени өлтүрбес,
Өргөзинен уткуп чыгар,
Аракыңды алып ичер».
Адазы айдып турат:
«Кудалаарга күч эмес,
Жангыс өлөргө күч.
Ондый да болзо барайын,
Айткан сөзинди угайын» — деди.
Алты тажуурды артынды,
Атанып жортуп ийди.
Сары-Кааннын тайгылдары үрет.

Симекчинектер база чыгат,
Өлөңчи-Багайды көрүп ийеле,
Ойто өргөгө кирдилер.
«Кечеги куда база келип жат» — деп,
Каанга айдып бердилер.
Сары-каан айдат:
«Кече ле јара чабала,
Ийттерге таштап бердим.
Бу кандый күчтү кижил
Баламды уулына бербейинче болбос,
Аракызын ичпейинче болбос» — деди.
Сары-каан өргөзинен чыкты,
Кудазын колтыктап түжүрди.
Алты тажуур аракызын алды,
Алтын өргөгө алып кирди.
Ак кийистин үстүнө отургусты,
Аламыр-шикир ажын салды.
Аракыдан салып ичти.
Кудазына шаалта шаап,
Кубарын амзап берди:
«Уулына баламды берейин,
Эртен танда база кел.
Эжигимде үч тыт бар,
Аргалу бай болзон,
Ол тыттардын бүрчүгү* сайын,
Мөңүн козолор буула.
Балам учун алатан
Шаалта-калын ол болор.
Бир токойго** толтура,
Айу ла бөрү экелип сук.
Алар калымым ол болор.
Онон күчтү аракы экел.
Аламыр-шикир амтанду
Аш-курсак экел.
Баламды чыгарып берейин» — деди.
Коркыбаган Өлөңчи-Багай
Коркый берген отурды.
Јалтанбаган бойы јалтанды.
«Ондый шаалта-калынды
Кайдаг алар?» — деп сананды.
Атанып жанып ийди.
Аттын тибирти угуларда,
Алтын-Айак эжиктен чыкты.
Ат чакызына тозуп алала,
Адазынын адын алып буулады.
Өлөңчи-Багай өрөкөн

*Бүрчүк — будак.

**Токой — чеден (суу чеден).

Айылына кирип келди,
Ужканын эмегенине айтты:
«Сары-каан аракым ичти,
Балазын эртен береечи болды.
Шаалта шааганы мындый:
Бир токойго толтыра
Айу ла бөрү экелип бер деген,
Эжигимде үч тыт бар,
Онын бүрчүктери сайын
Мөңүн козо буула,
Алар калың ондый болор.
Оноң күчтү аракы экел,
Аламыр-шижир аш-курсакты
Айдары жок көп экел—
Кудамнын шаалтазы ондый»—деди.
«Калак-кокый дезен база!
Кату калым болуп туру.
Айуларды ла бөрүлерди
Кайдан тудуп аларыс?
Күмүш-мөңүн козолорды
Кайдан таап алатаныс?» — деп,
Эмеген база ла калактады.
Алтын-Айак айдып турат:
«Ол айдылган калыңды
Мен ончозын табарым.
Онын керегинде кунукпагар»—деди.
Алтын-Айак кара түнде
Сары-Кааннын жерине барды,
Эжигинде үч тыттын бүрине,
Күмүш-мөңүн козолор буулады.
Ойто жанып келди.
Бежен көнөк суу баткадый
Үч бочко таап алды.
Ончозына толтыра суу урды,
Ары-бери жайкап ийди:
«Адам, карындажым
Эртеден жүрүп отурыгар!»
Адазы, карындажы сурадылар:
«Суу канайып аракы болотон?»—
дедилер.
«Бүтпес болзогор, ичип көрүгер!»—деп,
Бир чөбчөйдөң салып берди.
Бир чөбчөйдөң ичкен соңында
Эреен-тереен калай бердилер.
Бочколорды тартып баргылады.
Алтын-Айак кырга чыкты,
Аба жыштын калың түбин
Алты айлана жоктоп келди.

Айулар чыгып келдилер.
Алтын-Айак айдып турат:
«Алтын түктү айулар,
Аба жыштын ээлери,
Сары-каанга барыгар,
Токойына киритер,
Азырайтам деп айткан»—деди.
«Айтканынча барарыс.
Азыранты болорыс» — деп,
Айулар жүре бердилер.
Алтын-Айак оноң ары
Сагыскан учуп, учына жетпес
Сары чөдди жоктоп келди,
Көк бөрүлөр чыгып келдилер.
Алтын-Айак айдып турат:
«Көзи канду көк бөрүлөр
Сары-кааннын токойына
Слер барып кирер жанду,
Азыранты болорыгар»—деди.
«Айткан сөзинди угаалы,
Азыранты керек болзо,
Онын аайын көрөрис»—деп,
Көк бөрүлөр жүре берди.
Сары-кааннын жерине
Айулар озо келди.
Эл-жонды калактадып,
Айу тудуп жигиледи.
Кааннын токойына кирдилер.
Ак-малды шакпырадып,
Азу тижн кажайган,
Ачап-сыйап бөрүлөр келди.
Ак-малдан тудуп жигилеп,
Кааннын токойына киргиледи.
Өлөңчи-Багай куда кижн,
Ачу сууны артырган,
Аш-курсакты коштогон.
Алтын чакыга келип түшти.
Сары-кааннын төрбөндөри
Ончозы жуулып келди.
Той-жыргал башталды.
Эки чөбчөй аракы ичкендер
Эжик бозогозына жыгылат.
Алты чөбчөй ичкен кижн
Айылдан чыкпай тоголонып жадат.
Сары-каан абакайыла
Санаазы чыгып билинбей калды.
Эл-жонды айу чаксыратты,
Ак-малды бөрү түйметти.

Тогус конгон, той божоды.
Сары-каан жаңы ондонып,
Ары-бери көрүп турза,
Жоннон болзо, жон артпайтыр,
Малдаң болзо, мал артпайтыр.
Айу ла бөрү божодыптыр.
Эмеген-өбөгөн экү бойы
Артып калганын билинди.
Сары жалтак балазын
Ай-каан алып жанды.
«Амадаганымды алдым»—деди.
Сары-каанды абакайыла
Күрөң айу тудуп жиди.
Эжигинде элес эдер
Тынду неме жок артты.
Мал турган жеринде
Баргаа олөң өзө берди.
Жон турган жеринде
Жойгон агаш өзө берди.
Олөңчи-Багай өбөгөн
Бала-барканы баштаган
Айлы-журтына жанып келди:
«Той-жыргал эдер!»—деди.
Төрөөндөрүн, жакшыларын кычырды.
Жетек семис байтал сойды.
Жети жыл тойлодылар.
Той-жыргал божоды,
Төрөөндөр таркап жанды.
Алтын-Айак айдат:
«Айланайын адам, энем,
Очы карындажым ла келиним!
Мен амырап уйуктайдым,
Тогус жыл уйуктаарым.
Слер жакшы, амыр журтагар»—деп,
Калганчы сөзүн айдала,
Алтын-Айак жыгылды.
Айак болуп жада берди.
Күндөр өтти, айлар өтти.
Ай-каан айдып турат:
«Аттын эди жытту эмес,
Аңнын эдин санадым.
Малдын эди жытту эмес,
Балык эдин санадым.
Аңдап-суулап барадым»—деп,
Ай-каан шикперинди.
Аңдап-суулап атанды.
Аңдаар жерге жеткен тушта,
Ай ла күн карыкты,

Кенетийин болгожын,
Жоткон-куйун боло берди.²²
Жердин тоозыны болгожын,
Көк тегериге чыга берди.
Тегеринин булуттары
Кара жерге түжүп келди.
Ай-каан ондонбой калды.
Жоткон токтоды,
Ай-каан ондонды.
Кайда келгенин,
Канча күн өткөнин
Бойы да билбей турды.
Минген ады жок болуптыр.
Ок-садагы жок болуптыр.
База аярып көрүп турза,
Саңгыскан учуп, учына жетпес
Сары чөлдө келген эмитир.
Он жаны жаар көрүп турза,
Көс жептес көк талай көрүнөт.
Кайдөбөн барарын сананып отурала,
Көк талайды жакалай басты.
Аштады, суузады,
Арыды, чылады.
Көрүп браатса,
Жүрөкчө айыл туру,
Жүлүнчө ыш чыгып жат.
Ай-каан сүүнди:
«Кудайга баш!
Ондо кижги бар болор»—деди.
Айылга кирип келзе,
Бир кыс отуры.
Ары көргөндө, ай жаркынду,
Бери көргөндө, күн жаркынду,
Жараш бала болуптыр.
Кыс бала сурап турат:
«Ады-жолун кем болотон?
Айылың кайда?
Кайдаң келген?»—деди.
Уул айдып турат:
«Кайдаң жедип келгенимди
Мен бойым да билбейдим.
Жоткон-салкынла кожо
Санаам чыга берген,
Ал-санаам жок келдим.
Слердин ады-жолыгар кем?» — деп,
Ай-каан сурап ийди.
«Адам ла энем жок.
Бир ийт карындажым бар,

Бир киске карындажым бар.
Балыктап баргандар» — деди.
Анча-мынча отурганда,
Киске ле ийт жангылады,
Көп балык экелдилер.
Балыкты кайнаттылар.
Киске уулдан сурады:
«Сен кандый кижги болоттон?
Бого кайдан једип келдин?» — деди.
Уул каруун айдат:
«Мен кайдаг келгенимди
Бойым да билбей турум» — деди.
Киске уулга айдат:
«Андый болзо, Ай-каан,
Бистинг јерде артып кал.
Бисле кожо журта!» — деди.
Ай-каан јөпсинди,
Ийт ле кискенинг јуртында
Ай-каан журтай берди.
Анча-мынча журтап јадала,
Ай-каан бир күн ыйлады.
Ай-каан ыйлап отурганын
Киске көрүп ийди.
Эјезине карындажы айдат:
«Сен ненинг учун ыйладыг деп
Араайдан сурап ук» — деди.
Эјези Ай-кааннаг сурады:
«Ненинг учун ыйлап отурын?
Недег улам ачындын?» — деди.
«Мен Ай-каан болгом,
Айылду-јуртту јаткам,
Азыраар малду болгом,
Эл-јонду болгом.
Бу јерге келгенимди
Эр бойым билбей турум,
Мен өлгөн кижги бе?
Айла тирү кижги бе?
Аайына чыкпайдым.
Мен слерге ачынбадым,
Санаркаган бойынча ыйлап ийдим» — деди.
«Ай-каан нени айдат?» — деп,
Киске эјезиненг сурады.
Эјези карындажына айдат:
«Азыйдагы тужунда
Ай-каан деп кижги болгом,
Айылду-јуртту болгом.
Адам-энем база бар болгон.
Айдын, күннинг алдына

Эр жангыскаан арттып калдым,
Ак-малду, эл-јонду болгом.
Алтын-Айак деп агам бар болгон.
Айак болуп уйуктаган эди,
Оныла не-мене болгон болор.
Оны уурлап апарган болор,
Ого санааркай бергемде,
Эки көзимнен јаш келет» — деди.
Киске ийт карындажына айдат:
«Караты-кааннынг јуртында
Чымын бутту, чуу јодолу,
Јес тумчукту эмеген бар.
Алтын аякты ол алган болор.
Экү барып көрөөли» — деди.
Ийт карындажы айтты:
«Киске, мен сени јүктенип алайын,
Көк талайды кечеели,
Караты-каанга једеели,
Айылы-јуртын көрөөли,
Алтын аяк ондо болзо,
Уурлап алаалы» — деди.
Ийт талайла јүсти,
Киске үстүне отуруп алды.
Талайды кечип чыктылар.
Ийт «аштадым!» — деди.
Киске карындажы айдат:
«Аштап турган болзон,
Аралды барып агыртып кел.
Койон мантап келзе,
Мен тудайын» — деди.
Ийт аралды агыртты,
Боро койон үркүп келди,
Киске оны тудуп алды.
Көрбөс јерге јажырып койды.
База бир койон мантап келди.
Киске тудуп алды,
База јажырып койды.
База бир койон келди,
Киске тудуп алды.
Ийт карындажы једип келди.
Койонды карындажына берди.
Ийт чайнап-чайнап, јудуп ийди.
Киске карындажына эт бербеди.
Киске көрүп турала, айтты:
«Ээ, карындаш! Карындаш!
Сүрекей тын аштаган турун.
Койонды јип алдын,
Меге эт не бербедин?» — деди.

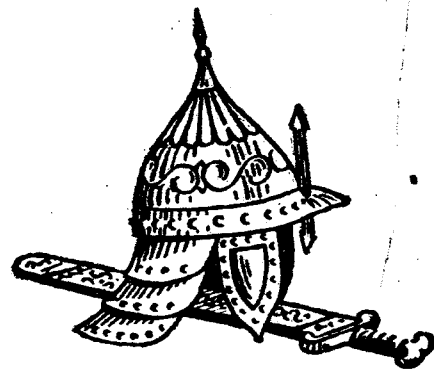
«Аштаганым коркушту,
Койонды чайнадым ба,
Айла чайнабай јуттым ба—
Бойым да билбей калдым» — деди.
Киске јажырып койгон
Эки койонды алып келди.
Карындажына бирүзин берди,
Бирүзин бойы алды,
Экү табыланып јидилер,
Тойуп алган согында
Оноғ ары баргылады.
Караты-каанның јуртына
Эки карындаш једип келдилер.
Киске эмди айтты:
«Сени кижі көрзө, соғор,
Ийт көрзө, тудар.
Сен јажынып јат,
Мен түнде барайын,
Мени ийт көрбөс,
Кижі билбес» — деди.
Ийт кискеге јөпсинди,
Кискени ийе берди.
Киске өргөгө јетти,
Сарју, курут, эт экелди.
Карындажына берип, айтты:
«Карындаш, чеберлеп ји!» — деди.
Киске ойто барды,
Каанның өргөзине кирди,
Бир де кижі сеспеди.
Потпойлого түшти.
Мында чычкандар көп болуптыр.
Киске чычкандарды тутты,
Ончозын чоғуп койды.
Чычкандардың бийлери келди.
Бир ак чычкан айтты:
«Мениң эл-јонымды не өлтүрдинг?» — деди.
«Қалак-кокый, мен өлтүрбедим.
Олор өлгөн эмес,
Тегин уйуктап јадылар.
Алтын кайырчактың ичинде
Алтын аяк бар.
Ол кайырчактың түбин
Ойо кемиригер!
Алтын аякты алып беригер.
Эл-јоныңды ойгозып берейин» — деди.
Ак чычкандар кайырчакты кемирди.
Кайырчак түбин ойдылар.
Алтын аякты алып чыктылар,

Кискеге экелип бердилер.
Киске сүүнип, айдат:
«Бу иргениң алтынча
Ичеен казып ийигер» — деди.
Чычкандар мойнободы,
Ичеенди јаанада казып берди.
Оноғ ары чычкандар айтты:
«Алтын аякты алып бердис.
Эл-јонысты уйгузып бер!» — деди.
«Эл-јоныгар бойы турар» — деп,
Киске мендеп, каруузын берди.
Чычкандар чыныркашты:
«Сен бисти мекелеп турун!
Алтын аякты ойто бер!» — деп,
Кискени божотпой, туттылар.
Эки чычкан кискеле соғуштылар.
Киске чычкандарды өлтүрди.
Алтын аякты алганча,
Ичеенле тышкары чыкты.
Карындажына келди:
«Кудайга баш, амадаганымды алдым,
Қапшайлап јанаалы» — деди.
Экү талайга келгиледи.
Ийт кискеге айтты:
«Аякты мен тиштенип алайын» — деди.
Киске аякты бербей, айтты:
«Талай јаан толкулу,
Тумчугыңа суу кирзе,
Аякты ычкынып ийерин» — деди.
Ийт кискени соқты,
Аякты блаап алды.
Талайга кирди, јүсти,
Киске үстүнде отурды.
Талайдың јарадына јеткелекте,
Јаан салкын түшти,
Ийттин тумчығына суу кирди,
Аякты ычкынып ийди.
Киске чуғулданды:
«Алтын аякты ычкынарын деп,
Мен айтпаган бедим?
Эмди кайдан таап аларын?» — деди.
Ийт эрмек айтпады,
Экү јанып келгиледи.
Киске эјезине айтты:
«Қараты-каанға барып келдис,
Алтын аякты алган эдибис,
Акам сууга ычкынып ийди,
Аяк јок, куру јандыс.

Мен алайын дезем, бербеген,
Акам бурулу болуп калды — деди.
Киске айылында ыйлап отурды.
Ай-каан оны укты,
Эки көстөн жаш төгүлди,
Мурун* суузы мус төгүлди:
«Алтын-Айак агамнын
Ойгонор жылы бу жыл эди,
Талайга түжүп өлүп калды.
Эмди мен кижиге болбозым,
Тенип жүрүп өлбөдүм» — деди.
Киске ле ийт балыктап бардылар,
Балыкты көп эжелдилер.
Эјезине бердилер.
Эјези балыкты арчыды.
Бир жаан балыктын
Ичин кодорып,
Эжик жаар таштаарда,
Неме кангырт эде берди.
«Бу не болотон»? — деп,
Ойто алып көрөр болзо,
Балыктын ичинен
Алтын аяк чыгып келди.
Айдары жок сүүндилер.
Ай-каан оны сукты.
«Ойгонор ойи удабас» — деди.
Балыктын эдин жидилер.
Кызыл энир кирип келди,
Кыймыражып жылдыс чыкты,
Олор уйуктап жаттылар.
Эртенде Ай-каан ойгоноло,
Кыймыктаңайын десе,
Койынында абакайы жаткан,
Ары-бери көрүп турза,
Бойынын озогы өргөзи эмтир.²³
Ай-каан тура жүгүрүп,
Ары-бери базып жүргенче,
Тандакталып таң жарыды,
Тамырланып күн чыкты,
Алтын-Айак агазы келди,
Ай-каанга айдып турат:
«Каратты-каанга барып келдим,
Алтын аяк мени уурлаган
Чымын бутту,
Чуу жодолу,
Жес тумчукту.

*Мурун — тумчук

Эмегенди тудуп алала,
Тескесери тере кижеге суктым,
Огоору темир кижеге суктым,
Јетен кулаш төрөгө
Јердин түбине чачып ийдим.
Эр жакшызы Ай-каан,
Эки абакай койынында,
Энен-адан журтында,
Арык та болзо, малын бар,
Ас та болзо, жонун бар,
Мынаг ары болгожун,
Јакшы журтап жадыгар.
Кандый да немеден коркыба,
Мен эмди жанадым» — деди.
Алтын-Айак жүре берди.
Той-жыргалды эдер дешти,
Алтан байтал сойдырды,
Эл-жонун кычырды,
Јетен байтал сойдырды
Төрөндөрин кычырып алды.
Алты жылга тойлоды.
Той-жыргал божогондо,
Ай-каан болгожун,
Эркегендү эр болуп,
Амыр журтап жада берди.
Таш болуп олор чөгүп барды,
Такпай болуп кайкалап,
Мен мында келдим.

АЛТАЙЫН САЙЫН САЛАМ

Эмеген-өбөгөн журтап жатты,
Олор бир уулду, бир кысту болгон.
Эмеген-өбөгөн карып өлди,
Эки карындаш өскүс калды.
Эмди канайып кижиге болор?
Ичерге курсак жок,
Кийерге тон жок,
Эки карындаш ыйлап отургылады.
Ыйлап, ыйлап, арпа таппадылар.
Айдарда сыйынызы ийик алды,
Кендир ирип иштей берди.
Уул агаш согоон этти,
Агаш жаа эдиң алды,
Агдап-куштап жүрүп ийди.
Аказы агдап жүрөт,
Агаш согоонло ан атты,
Аткан агын сойды,
Эдинин кабортозын жүктенип жанды,
Кабортозы жерде жыдып артты,
Уул жанып келеле, айтты:
«Жагыс атту болзом кайдат!
Анның эдин экелип жүргей эдим.

Жою жүктенерге ийиним балутыды». Эртезинде уул база агдап барды,
База ан адып алды,
База эмеш эдинен жүктенип,
Айылына жанып келди.
Жанып келеле, көрзө,
Ат буулайтан чакыда
Айкым-сайкым жеерен ат*
Алтын ээрлү
Жерди чапчып турды.
Кара ортокшын жаа,
Темир согоон канжаада болды.
Уул атты көрлө, айтты:
«Калак! Калак сени!
Менин адым болзо кайдат!
Кандый алып-күлүктин
Ады туру болбогой?» — дейле,
Уйге кире конды.
Уул сыйынызынан сурады:
«Кандый алып-күлүктин
Ады болды бу?»
Сыйынызы айтты:
«Сенин болор» — деди.²⁴
Уул укканча да болбоды,
Чыга жүгүрди,
Кара ортокшын жааны алып,
Тартып, тартып ийди,
Айкым-сайкым жеерен атты минип,
Ары желди,
Бери желди,
Жердин тоозыны тенериге чыкты,
Тенеринин булуду жерге түшти.
Уул агдап жүрүп ийди.
Бир туунын агын
Бир окло тизе атты,
Экинчи туунын агын
Экинчи окло тизе атты,
Анның эдин артынып алып,
Жанып жүрүп ийди.
Сыйынызы этти кара казанга кайнатты,
Тойо-жана жип отурдылар.
Эртезинде Алтайын Сайын Салам
Айкым-сайкым жеерен адын минди,
База агдап жүрүп ийди.
База агдап салып отурза,
Одус айры мүөстү

*Айкым-сайкым — аттын чоло ады.

Аткыр кара сыгын туштады.
Уул сыгынды сүрди.
Салкыннан түрген барды,
Куштан түрген учты.
Ол сүрүжип барып жадала,
Айкым-сайкым жеерен ат жыгылды.
Уулдын мойны сынып,
Өлүп барды.
Айкым-сайкым жеерен ат
Ээзи жок жанып келди.
Уулдын сыйынызы чыга жүгүрди,
Айкым-сайкым жеерен ат
Ээзи жок жанып келгенин көрди.
Сыйынызы атты көрөлө,
Ыйлап ийди,
Ат кысты көрөлө,
Ыйлап ийди.²⁵
Айкым-сайкым жеерен ат
Кыстын жанына келип, чөгөдөди.
Кыс ыйлап, ыйлап,
Атты минди.
Жеерен ат
Желип ийди.
Кысты ээзине апарды.
Сыйынызы аказы жыгылган жерге жетти,
Мойны сынып өлүп калган аказын
көрөлө,

Ыйлап, ыйлап ийди.
Ыйлап ийеле; айтты:
«Ачык кайа,
Ачыла бер!»²⁶
Жаңыс акамды сугуп салайын!
Жылым кайа,
Жарыла бер!
Жаңыс акамды сугуп салайын!»
Ачык кайа
Ачыла берди,
Жаңыс аказын сугуп салды,
Жылым кайа
Жарыла берди,
Жаңыс аказын сугуп салды.
Аказынын ок-жаазын
Кыс тагынып алды,
Алты кат тонын кийип алды,
Күн-каанга жүрүп ийди.²⁷
Жердин тоозыны тенгериге чыкты,
Тенгеринин булуды жерге түшти.
Жүрүп ле ийди,

Жүрүп ле ийди.
Кыш болгонун
Жаказында кырудан билди,
Жай болгонун
Жарды изигенинен билди.
Барып ла жатты,
Барып ла жатты.
Күн-кааннын жерине жетти.
Бир кезек уулдар
Күн-кааннын кызын аларга
Мөрөй эдип,
Танма адып турганын көрди.
Уулдар айттылар:
«Көзиг болзо, отту,
Көксинг болзо, чокту,
Мөрөйдө туруш, уул!» — дештилер.
Кыс айтты:
«Мөрөйдө туружуп,
Атса да, аткай эдим,
Аштап жадым мен» — деди.
Уулдар бир болчок эт берди,
Бир чөбчөй мүн берди.
Кыс этти жип ийди,
Кыс мүнди ичип ийди.
Кыс тойгондо,
Жааны колына алды,
Эртеңги тарткан кижин
Энгирге жетти,
Энгирде тарткан кижин
Эртеңге жетти.
Тартып, тартып, айтты:
«Оймук туткан колымды»²⁸
Ойыш-мыйыш этпегер!
Ийне туткан колымды
Ийиш-мийиш этпегер!
Мен адып турган эмес,
Алтайын Сайын Салам адып жат!»
Айдып, темир согоонды
Бичкынып ийди.
Темененин үйдин,
Темир күректин бажын жара атты,
Бош тайканы үзе атты.
Кыс мөрөйдө алды,
Күн-каанга келди.
Күн-каан сурады:
«Мөрөйдө кем алды?»
Кыс айтты:
«Алтайын Сайын Салам алды.

Алатан кызымды беригер» — деди.
Күн-каан ортон каракчы балазын берди.
Кыс Күн-кааннын балазын алып,
Бир ат чагмадап тутты,
Атты алтын ээрле ээртеди,
Кысты миндиреле,
Ойто экү жүрүп ийди.
Кыс Алтайын Сайын Салам болуп,
Алган абакайлу болуп,
Жанып ийди.
Абакайы бойында сананды:
«Тутканын көрөр болзо,
Ол эр кижиге ошкош,
Кылык-жангы көрөр болзо,
Ол кыс кижиге ошкош.
Кандый неме бу?» — деди.
Олор жанып барып жадала,
Алтайын Сайын Саламнын
Сыйынызы айтты:
«Айыл-журтым жаман эди,
Озолуп барып жазайын,
Кийининен жакшы жет» — деди.
Кыс озолоп жүрүп ийди.
Аказына жеделе,
Ыйлап, айтты:
«Ачык кайа,
Ачыла бер!
Жангыс акамды алайын!
Жылым кайа,
Жарыла бер!
Жангыс акамды алайын!»
Ачык кайа
Ачыла берди,
Жангыс аказын тартып алды,
Жылым кайа
Жарыла берди,
Жангыс аказын тартып алды.
Кыс аказын алала,
Уйине жанып келди.
Айылдын ичине ак кийис жайды,
Ак кийистин үстүнө
Аказын жатыргызып койды.
Аказынын алажанына
Ак бичик бичиди.
«Э, карындаш!
Күн-кааннын ортон каракчы балазын
Уйибиске алып келдим,
Сеге эш эдип экелип бердим,

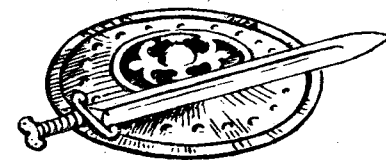
Бойым ак койон болуп,
Аралга кирдим,
Аралдан мени тап» — деп.
Ак койон болуп
Аралга мантай берди.
Күн-кааннын кызы
Эмди жанып келди.
Алтайын Сайын Саламнын
Уйине жетти.
Уйине жеделе, кычырды:
«Алтайын Сайын Салам,
Бери чык, жеттим!» — деди.
Айыл ичинен кем де унчукпады.
Кыс база кычырды:
«Алтайын Сайын Салам,
Бери чык!» — деп.
База кем де унчукпады.
«Бу кайтты?» — деп,
Күн-кааннын балазы
Аттан түжеле,
Айылга кирип келди.
Алтайын Сайын Салам
Уйуктап жатты.
Кыс «тур!» деп кычырды,
Алтайын Сайын Салам турбады.
База «тур!» деп кычырды,
База турбады.
Абакай тонынан тудуп силкиди,
Алтайын Сайын Салам
Калган* кижиге болды.
Абакай ыйлай берди.
«Калайын деп сананган болзон,
Мени не керек экелдин?
Журтабаска турган болзон,
Мени не керек алдын?» — деди.
Ары алтап базып ийди,²⁹
Алтайын Сайын Салам кыймыктанды,
«Тур!» деп камчылап,
Бери алтап басты,
Алтайын Сайын Салам туруп келди.
Туруп келеле:
«Кандый узак уйуктадым?» — деди.
Жүзүн жунарга суу сурады.
Жүзүн жунайын деп алаканын жайды.
Алаканында бичикти көрди.
Кара жангыс сыйынызы

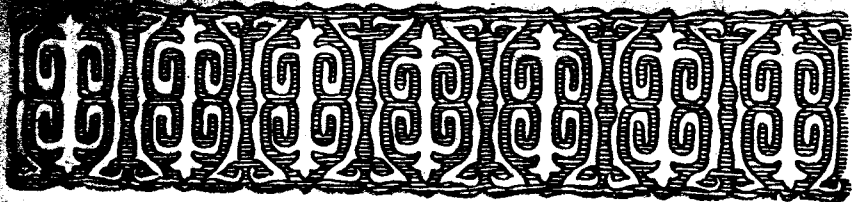
*Калган — бөлгөн.

Күн-каанның ортон жаракчы балазын
Алтайын Сайын Салам болуп,
Айылына алып келтир.
Бойы ак койон бололо,
Аралга киртир.
«Мени аралдан таап ал» — деп,
Бичип койтыр.
Бичикти көрөлө,
Алтайын Сайын Салам
Абакайына айтты:
«Аралды агыртып кел,
Ак койон тудуаалы» — деди.
Абакайы барды,
Аралга кирип, агыртып келди.
Алтайын Сайын Салам тозуп отурды.
Ак койон чыгып келди.
Ак койонды тудуп алды,
Айылына алып келди.
«Эмди оны жакшы азыра» — деп
Алган эжине айтты:
Эжи койонды жакшы азырады.
Алтайын Сайын Салам андап барды.
Андап барып, жанып келер болзо,
Койон катынын тон эдегин
Керттип салтыр.
Каты койонды өлтүргөн эмтир.
Алтайын Сайын Салам ыйлады.
Ыйлап, ыйлап алала,
Кайырчак этти.
Кайырчактын ичине
Ак койонды сугуп салала,
Кайырчактын үстүне
Алтын бичик бичиди:
«Эмчи кижги бу койонды
Эмдеп жазып алзын».
Ол кайырчакты жаан талайга салды.
Кайырчак ага берди.
Агып, агып,
Ай-каанның суу алгыжына жетти.
Ай-каанның жалчызы
Суу аларга барды.
Суу алгышта кайырчак көрди.
Алтын бичиктү кайырчак эмтир.
Кайырчакты жалчы алды,
Ай-каанга апарып берди.
Ай-каан алтын бичикти кычырала,
Кайырчакты ачып ийди.
Ичинде өлүп калган койон болды.

Ай-каан эмчизин кычырды:
«Койонды эмдеп, яс көрөбли» — деди.
Эмчи койонды жазып ийди,
Койон сүрекей жараш кыс боло берди.
Ай-каанның уулы жаражын кайкады,
Бойына абакай эдип,
Экү журтай бергиледи.
Жети жыл болгон соңында
Алтайын Сайын Салам
Сыйынызынын кийининен
Некеп барды.
Ай-каанның журтына жетти.
Ай-каанның келди
Тышқары бала соодоткон эмтир.
Эжиктин жанында отурды.
Алтайын Сайын Саламды көрөлө,
Айкым-сайкым жеерен атты көрөлө,
Кыс танып ийди,
Ыйлай берди.
Айкым-сайкым жеерен ат
Алтайын Сайын Саламның сыйынызы
көрөлө,

Қиштей берди.
Он колдон озор эзендешти,
Он жаактан окшошты,
Эжилези сүүнип ыйлап ийди.
Мал өлтүрип, жургал этти,
Той божогон соңында
Алтайым Сайын Салам жанып ийди.

К Ö Г Ü Т Е Й

Жүс учарлу кара тайганын,
Жүс коолду көк талайдын
Айан болгон жаказында,
Аржан суунын жаралында
Көк буканы минип жорткон³⁰
Көгүтей өбөгөн журтап жатты.
Карыыр жажы жеде берген,
Катан сөөги када берген.
Буурул болуп баш агарган,
Буудай чылап тиш саргарган.
Олөр күни жууктап келди,
Оскон күни удай берди.
Келер күни астай берди,
Кеен күни өдө берди.
Уйген сугар жылкызы жок,
Маарап калар малы жок,
Адын ададар уулы жок,
Адаанга жүрер ийини жок.
Карый берген үй кижилү,
Көгүтей өбөгөн журтап жатты.
Тандакталып таң адарда,
Тамырланып күн чыгарда,

Көгүтей өбөгөн жепсенди,
Көк буказын экелди.
Такталган кийис токум салды,
Талданг эткен ээрин салды.
Алтан кулаш армажчызын
Алын кашка канжалай сокты.
Алмыс миистү малтазын
Ач белине кыстанды.
Көңжү тоормош* кезедим деп,
Көк буказын мине согуп,
Казалада желе берди,
Кара тайганы көстөй берди.
Жүс учарлу кара тайганы
Үч айланып, жортуп келди.
Көрөр жердег көрүп келди,
Көңжү тоормош таппады.
Жүс коолду көк талайдын
Анданып жадар ак талайдын
Жаказында жыш аралды
Жазап шиндеп, өдө желди.
Учуп жетпес көк талайды
Үч айландыра жортуп келди.
«Көңжү тоормошты таптым» — деп,
Көгүтей эмди айдынды.
Ады болгон көк буказын
Агашка түргөн буулай сокты.
Алмыс миистү ак малтазын
Ач белинен ушта сокты.
Көңжү тоормош болор тытты
Кезе берди Көгүтейим.
Озогы чыйрак күчи жетпей,
Онтай берди Көгүтейим.
Чапкан-кескен жеринен
Сары такпай чачылат,
Салып алган одыннан,
Сары жалбыш чөйилет.
Үч күннин туркунына кезип,
Үч тытты араайдаг жыкты.
Үч тыттын бирүзинин,
Үзе согылган жеринен
Кумдус аннын балазы
Кууланг эдип чыга конды.
Анды көргөн өрөкөн
Алан кайкап тура берди.
Алмыс миистү малтазын
Туура чачып таштады.

*Көңжү тоормош — кургак агаш.

«Алган эжимниң тонына
Жараш бөөлү табылды.
Акту карыган бойыма
Жака эмди табылды» — деди.
Кумдустың балазын сүрүп,
Көгүтей өбөгөн жешишти.
Кумдус аңнын балазынын
Куучыны мынайда угуды:
«Кызыл тыным кыйбагар,
Кызыл каным төкпөгөр.
Көзи жокко көс болорго,
Буды жокко бут болорго,
Балазы жокко бала болорго,
Базып жүрген эдим» — деди.
Кумдусты Көгүтей тудала,
Койынына суга салды.
Кангырап турар көндөй тытты
Кабртозынан томырып алды.
Алган кулаш армакчызын
Алын баштаң чечип алды.
Эки башка томырган тыдын
Эптү салып буулап ийди.
Уч айландыра орой согуп,
Узенизине буулап алды.
Көк буказына минип алып,
Жерин көстөп желе берди.

* * *

Алган-Таа эмегинге жетти.
«Алтайбыс болушты,
Кумдус балазын туттым» — деди.
Алган-Таа эмегини
Алаң кайкап айдынды:
«Кумдустың да балазы болзо,
Кунуктырбас бала биске болгой».
Алып келген бу кумдузын
Айылына алып кирди.
Аң чылап жерге салбай,
Бала чылап эрке тутты.
Көгүтейдин тартып келген
Көнжүк тоормош оындарын
Кумдустың балазы отко салат,
Кудурып, мында жүгүрүп турат.
Кувугып жадатан эмеген-өбөгөн
Кумдус деген уулду болды.
Салган оды өчпөс болды,
Аскан казан сообос болды,
Көгүтей, эмеген-өбөгөн экү,

Беленге отурар болды.
Аң балазы кумдус уул
Аш-курсатын белетеп жадат,
Одын, суузын экелип турат.
Карый берген карыгандарды
Карыктырбай улуркадып айдат:
«Адам болгон Көгүтей» — дейт,
Айткан сөзине уккур жүрет.
«Энем болгон Алган-Таа» — дейт,
Эптү сөзүн угуп жүрет.
Амырынан карыгандар
Айылында тыштанып жадат.
Көгүтей өрөкөн эр жанында
Учаланып жадар болды.
Эмегини эпши жанында
Учаланып жадар болды.
Же бир күнде кумдус уул
Жети күнге жылыып калды.
Көгүтей апшыйак калактады,
Көбүркий эмегини сыктады.
«Олтүрүп алган болзом!» — деп,
Өрөкөн айдынып үшкүрөт.
«Эптү жак болбос по!» — деп,
Эмегини ачуурканат.
Жети күнниң бажында
Жедип келди кумдус уул.
Кызык жерде жолынан
Кыйгырып келди кумдус уул,
«Азыраган адам — дейт,
Айланып ойто келдим — дейт,
Эркелеген энем — дейт,
Эбирип ойто келдим» — дейт.
Жаңыс балабыс жанган деп,
Эмеген-өбөгөн сүүндилер.
Жанган уулынан мынайда
Жаандар сурап турдылар:
«Кайда барып келдин сен,
Нени көрдин, балам? — дейт.
Карыгандарыңа айдып салбай,
Неге бардың, балам?» — дейт.
Кару балазы кумдус уул
Каруузын мынайда жандырды:
«Жүс коолду көк талайдың
Жажыл жегес жаказында,
Кара жорго атту болгон
Караты-кааның журтына
Барып, ойто келдим — дейт.
Ак-малы алтай бүркеген,

Албаты-жоны жер бүркеген,
Түк танышпас малду эмтир,
Тил билишпес жонду эмтир.
Агын жаан суулары болзо,
Аржан болуп аккан эмтир.
Эрженелү бай болтыр,
Эркетендү бий болтыр.
Алты жакшы күйүлү эмтир,
Алып күчтү эрлер эмтир.
Алты кезер күлүктерге
Алты кызын алып берттир,
Айылду-журтту эдип салтыр.
Адакы болгон кичинек кызы,
Темене-Коо, арткан эмтир.
Ары көрзө, айга түңей,
Бери көрзө, күнге түңей.
Адам-энем, жаандарым,
Караты-каанын бу балазын,
Темене-Коо деген кызын
«Меге кудалап беригер» — деп,
Айдып турды кумдус уул.
Айлап болбой, карыгандар
Алан болуп кайкаштылар.
Айдары жок сүрдедилер*,
Айдынып болбой отурдылар.
Кумдус уул чыга конуп,
Кутук суудан экелет.
Карыгандарына капшагайлап,
Казанын азып кайнадат.
Карый берген Көгүтей
Карыган эжине айдып турды:
«Канчанын тынын баскан,
Калыж-жонды колго туткан,
Канча каанды калактаткан,
Ады жаан Караты-каанга
Канайып ого баратан...
Азып алатан ажыбыс жок,
Азырап алган малыбыс жок.
Бала болгон кумдус уулыбыс
Бисти базарга сананган туру.
Кара жангыс уулыбыс
Кара жеткер тапкан туру.
Же камды да болзо, уулыбыска
Кааннын кызын кудалаар — деди.
Күүни жеткен көөркийдин
Күүнин бис көрөр» — деди.

*Сүрдеер — тулуксынып сананар.

* * *
Көк бука адын ээртеди,
Курумчы кийис* токум салды,
Талдаг эткен ээрин салды.
Карый берген эмегени
Эки билек сыйманып,
Эки тизе чабынып:
«Бу киремде кайткайым,
Казан-айак азарым ба?» — деди.
Караты-кааннын алтайы жаар
Көгүтей өбөгөн атанып ийди.
Лүс коолду көк талайды
Төмөн алып жүрүп ийди.
Алты күннин бажында
Албаты жаказы көрүнип келди.
Одорго салган онын малы
Оттоп мында турган эмтир.
Онон ары барып жатса,
Айлык жерден ыш чөйүлди,
Каан өргөзи көрүнип келди.
Алтын чакы төзінде
Аттар тизилген тургылады.
Ач мыкынды тайанган,
Кара көскө кан чагылган
Как мандайга тер чарчаган,
Бука кептү кылчайышкан,
Буура кептү жөөлөшкөн.
Алып-кезер алты баатыр,
Алты жакшы күйүзи,
Көгүтейдин адын алгылады,
Көгүтей апшыйак бойы
Курумчы кийис бөрүгүн
Сол колына колтыкпап,
Каалгалу эжикти кайра тартып,
Караты-кааннын өргөзине кирди.
Чара аяк көстү,
Чар терек көгүстү,
Төр бажында Караты-каан
Мыкынын тайанып отурды.
Көгүтей апшыйак бойы
От жанына отура түжүп,
Канза, калтазын алып ийет.
Танкы сөбгүн уужап,
Танкызын азып, туда берет.
Караты-каан толо соруп,

*Курумчы кийис — жукачак кийис.

Кангазын азып отурат.
Табыш-талын сураштылар.
Кату болгон Караты-каан
Көгүтейге мынайда айтты:
«Јүс учарлу кара тайганым
Јыш агаштын колтыгында,
Јүс коолду көк талайга
Кирген суунын бажында,
Одорго салган малы жок,
Јонго жүрер уулы жок,
Көк бука деген атту
Көгүтей өбөгөн сен эмди
Ичкен-јиген курсақтың
Артыгын сурап келдин бе?
Кийген-туткан тон-өдүктин
Эскизин сурап келдин бе?»
Көгүтей өбөгөн эмди болзо,
Бажын энип мүргүй түшти,
Колын жайып, сурай түшти,
Қуда жолын куучындады.
Оны уккан Караты-каан
Айдары жок калжуурды.
Тенери ошкош кизирт этти,
Темир ошкош шыгырт этти.
Алып-кезер алты күйүзине,
Айдары жок жакару берди:
«Уйады жок жокту тагманы,
Қарыпан, жытту Көгүтейди
Қабортосынан кезигер,
Көк бука деген адына
Арта салып, буулагар.
Айылы-јуртына сүрүгер!»
Алып кезер алты баатыр
Ала койды Көгүтейди.
Қабортодон кезип салып,
Көк букага бөктөрдилер.
Көк буканы оноң ары
Јери јаар сүрдилер.
Көк буказы ачу бустап,
Јери јаар жанып ийди.

* * *

Қумдус деген уулы
Билбес жердег билип ийди,
Сеспес жердег сезип ийди.
«Эркелеген энем! — дейт,
Қарыган адам кайтты? — дейт.
Караты-каанның арақызынан

Эзиргенче ичкен јат.
Көгүтей адам көк буканың
Эки јанында келип јат» — деди.
«Андый болзый, балам» — деди,
Айылдан чыгала, көрүп турат.
Көгүтей өбөгөн көк буканың
Эки јанында келип јадат.
Уч мергеде* көк бука
Айыл эжикке једип келди.
Эмеген эмди көрүп тургажын,
Көгүс каны жүркүреген,
Окпө-сакпазы корқыраган,
Көгүтей өлүп калган келди.
Көргөн бойынча, эмеген
Эки алаканын согынды,
Эки тизе чабынды.
«Баспазынды бастың — дейт,
Јибезинди јидиг — дейт.
Јердин-суунын јелбизи,
Јеек јеткер сен, Қумдус,
Эргекчеде табышкан эжимди³¹
Сен, кулугур, бастың» — дейт.
Көгүтейди көк букадан
Бөктөргөдөң түжүрди.
Ыйлап, сыктап айдынды:
«Бала јоктын балазына
Јердин, суунын агын алып,
Қара бажын бадырдың,
Қызыл тыныңды кыйдырдың — дейт.
Эр јажына эжим болгон,
Элен чака эрим болгон...
Ачу-корон түшкен тушта,
Арпа болгон эжим эдинг.
Қоот-јыргал тужунда,
Қолтыкчы болгон эжим эдинг.
Қалак-корон, эмди канайдар?»
Қайра көрүп, қумдуска айдат:
«Көзүшпиле** көзинди ойорым,
Қыгракпыла кызыл тыныңды кыйарым».
Айылдың ичин үч эбирип,
Сүрүжүп, једип болбоды.
Қумдустың балазын согорго
Қумдусты тудуп болбоды.
Қумдус уулы кыйгырып турат:
«Эркелеген мениң энем,
Эриктирип, мени сокпогор,

*Уч мергеде — үч тап эдип келгени.

**Көзүш — салған отты көлзөдө булгайтан тожон, чыкту агаш.

Амтандап мени азыраган
Адамды мен тиргизерим» — дейт.
Мыны уккан карыган эмеген
Айдып турды кумдус уулга:
«Очкөн отты камыскадый,
Олгөн сөөкти тиргискедий,
Эп-арган бар болзо,
Тургузып бер, балам» — деди.
Кумдус уулы айдып турды:
«Согорго мени некебе,
Согуш-собур баштаба.
Көгүтей адамнан ырада,
Сен ары узада бар».
Оны уккан Алган-Таа,
Андыгып, сөзин айдып турды:
«Согорго сени сокпозым,
Айдарда сени айтпазым».
Онон туура база берди.
Эки башка Көгүтей сөөгин
Эки катап ары-бери
Кумдус уулы ажыра калыды.
Карыган Көгүтейдин сөөгин,
Көрүп турганча, бириктирди.
Колы-буды кыймыктажып,
Көгүтей эмди туруп чыкты.
Кумдус уулы эмди болзо,
Көгүтейди айландыра жүгүрүп,
Онон эмди сурап турды:
«Караты-кааннын журтына барып,
Нени көрдиг, нени уктыг?
Алып барган аш-тузыгды
Караты-каан алды ба?»
Оны уккан Көгүтей адазы
Карууна мынайда айдып турды:
«Калжу мындый каанды
Качан да мен көрбөдим.
Кайкамчы мындый жонды
Кара жажыма билбедим.
Караты-кааннын журтына
Барбаган кижиге баргайла,
Жүрбеген кижиге жүргейле.
Эмди катап барбазым,
Онын алтайына кирбезим.
Караты-кааннын алып кезерлери,
Алты баатыр күйүлери
Тудар тужунда билген эдим,
Онон ары не болгонун
Ондоп неме билбедим» — деди.

Курумчы кийис айылына
Онтоп-сыктап кире берди.
От жанына жада түжүп,
Учаланып, уйуктай берди.

* * *

Кумдус уулы онон ары
Көгүтей адазынын тудунатан
Курумчы кийистен эткен токумын,
Талдан эткен чирик ээрин
Айылдан алып, тышкары чыкты.
Көк бука адын ээртеди,
Кожон салып кожондой берди.
Онын кожондогон кожонына
Как агаштан бүр жайылды,
Кату жерден көк томылды.
Жүзүн-жүүр жыргай берди,
Жүс абызын* ойной берди.
Эмил агаш бүр алынды.
Эртен-энгир үн серибес,
Эдил күүк эде берди.
Көгүтей өрөкөн эм болгожын,
Оны угуп туруп чыкты.
Кумдус балазы айдып турды:
«Эркелү адам Көгүтейим,
Караты-кааннын журтына
Атанып база барзагар,
Куда сөзин айтсагар».
Оны уккан Көгүтей өбөгөн
Карсылдада каткырып ийди,
Күрсүлдеде жөткүрүп ийди.
Кумдус балазы айдып турды:
«Ат өлбөскө алтын ба?
Эр өлбөскө мөңкү бе?
Аттын сөөгиге алтай талдап жадар ба?
Эрдин сөөгиге жер талдап жадар ба?
Өлөр күним жеткен болзо,
Өлүп калза, кайтсын ол.
Барар күним келген болзо,
Бара берзе, кайтсын ол».
Кумдус уулы эмди болзо,
Караты-каанга баратанын,
Кандый куучын айдатанын,
Карыганына айдып турды:
«Эмди слер барар тушта,
Алдындагызынан башка болзын.

*Жүс абызын — жүзүн-жүүр.

Амадап сѳсти айдатанын
Алдындагы чылап айтпагар.
Кѳк бука адыгарды минигер,
Тогус тутам тал чыбыкты
Толгон тудуп атаныгар.
Ачу корон кыйгырып,
Амадап-томодоп сыгырыгар.
Кѳк буканы эки жандап,
Тогус тутам тал чыбык
Толгойгончо сабагар.
Эртегиден эки артык,
Озогыдан он артык
Кѳк буканы мантадыгар.
Караты-кааннын журтына
Капшай једип барыгар.
Алты јакшы куйузи
Ат аларга келгежин:
«Алдында да ат алганыгар,
Онызы да меге болор»—дейле,
Алты баатырды кејегеден тудуп,
Алты тайга ажыра мергедегер».
Кѳгүтей апшыйак айдып турды:
«Нени айдазын, уулым,
Канайып турун, уулым?
Кызарып чыгар каны јок,
Кыйылып ѳлѳр тыны јок,
Эрлү бѳткен кѳлѳктерди
Мен чачкадый уулдар дейзинг бе?»
Кумдус уулы айдып туру:
«Эрин тижин кезе тиштенип,
Эр сагыжын кату сананып,
Кејегеден катай тудуп,
Алты тайга ажыра чач,
Алты талай кечире чач.
Караты-кааннын эжигине барзаң,
Каалгазын кайра ач.
Кѳлѳр эжигин кѳн тескери ач,
Курумчы кийис бѳрѳгинди
Кыйтас кыйа кийип ал.
От јанына отурбай,
Тѳр бажына базып бар.
Караты-каанла кожо отур.
Чындайзын ба, ойнойзын ба,
Кара јорго атту,
Караты-каан сен?—деп айт.
Ойноп турган сен болзон,
Аракы ажымды ич — деп айт.

Чындык турган сен болзон,
Эргек тѳскѳ, эрин тишке» — деп айт.

* * *
Кѳгүтей апшыйак бойы
Кѳк бука адына минди.
Тогус тутам тал чыбыгын
Толгой тудуп атанды.
Тал ѳзени чѳйѳ тееп,
Ачу-корон кыйгырды,
Ама-томо сыгырды.
Јер-тегери селес этти.
Толотойдын* тогузон тайпа
Торгулыжып јада калды.
Јер ѳстѳнин јетен алтай
Силкинижип јада калды.
Јѳс учарлу кара тайга
Јемирилижип, кѳчкѳлѳнди.
Јѳс коолду кѳк талай,
Толкуланып чайбалды.
Кѳк бука деген ады
Јада тѳжѳп огурды.
Јаткан агаш јада сынып,
Турган агаш тура сынып,
Кѳк буканын мантаганына
Јердеги тоозын тегериге чыкты,
Тегери булуды јерге тѳшти.
Кара тоозын кайнай берди,
Караңууй тѳн тѳже берди.
Кара јорго ат минген
Казыр болгон Караты-кааннын
Меелѳ бажы чайпалды,
Канду ѳзѳги торгулды,
Болчок јѳреги силкинди.
Эмеген-ѳбѳгѳн Караты-каан
Эки алакан чабындылар,
Эки качар тартындылар.
Эки бойы эрмектешти:
«Кѳгүтей тирилип келип јат,
ѳлѳс бойыбыс ѳлѳр јадыбыс,
Ашпас бойыбыс ажар јадыбыс.
Кѳк букалу Кѳгүтейдин журтында
Јаан шулмус табылтыр—дешти.
Арткан баланын аракызын
Эриги јок ичетен турубис.
Азыраган онын малы јок,

*Толотой — јер-телекей.